Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

BORNHOLMSKE SAMLINGER

ENOGTYVENDE BIND

UDGIVET AF

BORNHOLMSK SAMFUND

RØNNE
COLBERGS BOGHANDELS FORLAG
EDM. ANDERSEN
1932

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

INDHOLD

	Side
K. THORSEN: De bornholmske Stubmøller	1
AUGUST F. SCHMIDT: Gaarddrønten	16
M. K. ZAHRTMANN: Optegnelser om Almegaard i Knudsker Sogn	23
M. K. ZAHRTMANN: Borringholms gamle Herredsfogedgaarde	37
M. K. ZAHRTMANN: Admiraltogtet til Borringholm 1683	43
INGER MARGRETHE BOBERG: Bornholms gravhøje i sagnoverleveringen	54
TH. THAULOW: Befæstningsanlæggene paa Christiansø og Frederiksø	97
HANS ELLEKILDE: Kampen i Malkværnskansen den 9. Juni 1645	99
ELLEN NOACK: Bornholmskens Stilling blandt de nordiske Sprog	127
TH. LIND: Fra Bornholms Museum	151

Trykt i Colbergs Eftf. Bogtrykkeri

www.vang-hansen.dk

De bornholmske Stubmøller.

Af Arkitekt K. THORSEN.

I den gamle bornholmske Bygningskultur udgør Øens *Stubmøller* et interessant Led. I sin Tid, da deres Antal var over 40, kunde man ikke færdes ret langt uden at se et af disse maleriske, firkantede Mølleskrog, hvilende paa den høje Fod „Stubben", og drejede i Vinden ved den lange „Stært", der tillige tjente som „Hønsetrappe" op til Mølledøren. Ved Byerne kunde man se flere saadanne Stubmøller i samlet Flok. Ved Rønne saaledes hele seks.

Men allerede i forrige Aarhundrede svandt Stubmøllernes Antal stærkt ind. De blev fortrængt af den større og mere praktiske hollandske Mølle, med faststaaende Skrog og drejelig „Hat", et System der var bekvemmere end ved Stubmøllen, hvor hele Skroget skulde drejes for at faa Møllen i Vinden.

Saalænge Stubmøllernes Antal paa Bornholm endnu var forholdsvis stort, tænktes næppe videre over deres kulturhistoriske Værdi. Men da der omkring Aarhundredeskiftet kun fandtes en halv Snes tilbage, hvoraf flere stod for Fald, fik man efterhaanden Øjnene op for, at her laa en Opgave, den at beskrive de tilbageværende Stubmøller og vække Interesse for at frede nogle af dem.

www.vang-hansen.dk

I Erkendelse heraf besøgte Forfatteren af denne Artikel i Aarene 1915—20 de da eksisterende Stubmøller og fandt i deres Byggemaade og historiske Indskrifter interessante Enkeltheder. Ved senere Ekskursioner, 1925 og 1928, sammen med Underinspektør, Arkitekt *H. Zangenberg,* Frilandsmuseet, Lyngby, toges Fotografier af de faa Møller, der endnu stod. Nu findes kun fire Stubmøller tilbage (alle liggende Øst for en Linie trukken fra Allinge til Aakirkeby) en i Tein, en i Svaneke (fredet af Foreningen Bornholm), en i Egeby i Aaker (ligeledes fredet) og en i Povlsker.

En Omtale af de bornholmske Stubmøller kan naturligt ske efter følgende Inddeling: I. De endnu bevarede Stubmøller. II. De siden 1920 forsvundne Stubmøller. III. De ældre forsvundne Stubmøller.

I. DE ENDNU BEVAREDE STUBMØLLER.

1) *Stubmøllen ved Svaneke* er i flere Henseender den interessanteste. Det er en *stor* Mølle med 2 Kværne. Selv om den er moderniseret i nyere Tid, har den dog de ældste Tømmerindskrifter. En Stubmølles Alder er oftest ikke noget Helhedsbegreb; thi ved Ombygninger har man tit benyttet Dele af den ældre Mølle, saaledes at Alderen ikke læses som et bestemt Aarstal men som en Talrække gennem Aarhundreder. Af Indskrifter har Svanekemøllen paa en af Bundbjælkerne „1634 I. H. S." og paa en af Stubbens Skraastivere „Anno 1656". Paa den store „Stenbjælke" inde i Møllen læses:

ANNO MDCCXXXVII
JOKOM TISSEN
BENTE HANSDATTER

Denne Bjælke blev isat efter en Skade paa Møllen i den stærke Storm 21.—22. Januar 1737, da „nogle Vejrmøller omblæste" (Bornholmske Samlinger III Bind. S.)

Nævnte *Jochum Tiessen* var Købmand i Svaneke og Ejer af 5. Slg. Ibsker. I 1800 Tallet ejedes Stubmøllen af Slægten *Bech.* Indskrifterne „1832 H. B. B." paa en Sidestolpe og „P. H. B. K. B" paa Stenbjælken er Initialer for denne Slægt. Oprindelig stod Møllen direkte paa Fladklippen, men 1866 blev den nedtaget og genopført paa det nuværende 1 Meter høje Granitfundament.

2) *Egebymøllen* i Aaker, c. 5 Kilometer øst for Aakirkeby er en meget lille Mølle (3 Meter × $2^1/_2$ Meter Guldflade) med kun én Kværn. Af særlig Interesse ved denne Mølle er *Vingerne,* de eneste paa Bornholm af den ældste Byggemaade med Træsejl, de saakaldte „Split" af tynde Piletræsplader; en Skik, der ikke er kendt i det øvrige Land, men derimod i Holsten. Egebymøllen har i sin Tid været Genstand for et Lynnedslag, der har kløvet Stubben og nødvendiggjort en Jernvidje om denne. Paa Stenbjælken staar Aarstallene 1787 og 1794 samt i slynget Monogram I. H. S. Derunder Initialerne P H K. og N I O H S, gamle Ejeres Navne. Som nævnt er Svanekemøllen og Egebymøllen nu fredede.

3. *Sejrsmøllen* i Povlsker, omtrent midtvejs melmel Kirken og Dueodde, er en ret stor Mølle, interessant ved Mølleværkets udmærkede Materialer og smukke Forarbejdning. Stubbens og Mølleaasens Affasning med karnisformede Afslutninger udviser dyg-

www.vang-hansen.dk

tigt Haandværksarbejde. Hele Møllens Karakter kan godt svare til den Tradition, at den skal have staaet paa Kristiansø som Statsmølle og være flyttet derfra ved Krigsudbruddet 1807, først til et Sted i Østermarie og kort efter til nuværende Plads. Man finder ingen oplysende Aarstal paa denne Mølle, der i de sidste Aar har staaet ude af Brug.

4) *Stubmøllen i Tein* er lille, men interessant ved det mandshøje, cirkelrunde Fundament af Murværk, hvorpaa den er rejst. Den har tidligere staaet i Klemensker ved Aarsballegaard. Da Stub, Stenbjælke og en Del af det øvrige Tømmer blev fornyet 1883, er ingen ældre Aarstal bevaret. Paa Grund af sin sjældne Opbygning og maleriske Omgivelser har Teinmøllen altid været et søgt Motiv for Kunstnere.

II. DE SIDEN AAR 1920 FORSVUNDNE STUBMØLLER.

At det var paa høje Tid, man gik til en Undersøgelse af de gamle Stubmøller og fik nogle af dem fredet, viser den Kendsgerning, at ikke mindre end 5 Stubmøller er forsvundne siden 1920, heraf en ødelagt ved Storm, Resten nedbrudte.

1) *Myremøllen* i Vestermarie laa vest for Myrebygaardene. Den havde paa Hathjulets Krans et indskaaret Aarstal 1668, samt paa „Vejrbjørnen" (den Bjælke, som bærer den forreste Del af Aasen med Vingfanget) et „H W 1770". Denne Mølle stod indtil omkring 1885 i Povlsker i Nærheden af Kirken.

2) *Møllen oven Gudhjem* var ogsaa en af Bornholms ældste Stubmøller. Paa Stenbjælken læstes:

ANNO 1731 Den 7. September
BLIF DENNE MØLLE OP SAT
HER
I +

Efter at Møllen var nedbrudt, lykkedes det at redde Tømmerindskriften (nu i Bornholms Museum). Denne Mølle skal oprindelig have været Gaardmølle til Lensgaard, siden knyttet tfl en Gaard i Gudhjem (nu Avlsbruger Madsens). En Dørhammer i denne Gaard bærer Indskrift: Anno 1730 M P M S. M I D S.

3) *Blemmelyngmøllen* stod paa Blemmelyng i Nylars, i en længere Aarrække ubenyttet indtil den forfaldt og blev nedbrudt 1921. Over Indgangsdøren stod 1734, og paa selve Døren „d 16 April 1837 H. K." Denne Mølle findes i fuldstændig Opmaaling (udført af K. Thorsen) i Dansk Folkemuseums Arkiv og i Bornholms Museum.

4) *Splitsmøllen* i Klemensker var en ret stor og god Mølle, men væltede i en Storm og blev saa ødelagt, at den ikke med Fordel lod sig genopføre. Dens Plads tæt nord for Splitsgaard var ikke dens oprindelige. Tidligere havde den staaet paa Kofoedgaards Grund. Paa Stenbjælken stod de to Aarstal 1807, 1817. En ældre „Splitsmølle" stod 1725 vest for Gaarden.

5) *Solbakkemøllen* i Østerlars, Vest for Nybro-Gudhjem-Vejen havde ingen Tømmerindskrifter, og var i det hele en yngre Mølle. Paa en Vindfløj stod Aarstal 1838. Mulig var den opført dette Aar. I saa Fald den yngste Stubmølle paa Bornholm.

www.vang-hansen.dk

III. ÆLDRE FORSVUNDNE STUBMØLLER.

Af de Stubmøller, der allerede en Aarrække har været forsvundne, er fundet Oplysninger om ikke saa faa. Nogle af de interessanteste af disse, og hvortil der knytter sig en særlig Historie, skal omtales her.

1) *Slotsmøllen ved Hammershus* laa oppe paa Bakken øst for Slottet paa Slotsladegaardens Grund. Den var opført af Lybækkerne — vistnok Bornholms første Vindmølle — og omtales 1576 i Instructionen for de lybske Kommissærer, der skulde overdrage Bornholm til de Danske: „Diewil dar ock ein Windtmølle steitt, die Schweder dar hefft buwen lathen; die konde man dem Schlottfoget verkopen vor billich gelt, diewil dar nyerwerle ein Mølle gestaen hefft kostet mehr dan 160 Dal." (Hübertz Aktstykker til Bornholms Historie Nr. 299). Schweder Kettingh nævnes som Møllens Bygmester, og den foreslaas solgt til den danske Slotsfoged. Under Opstanden mod Svenskerne 9. Decbr. 1658 var Slotsmøllen en Tid Midtpunktet for Begivenhederne. Siden blev den solgt til Rutsker og opstillet under Navn af „Kuremølle", nordvest for Ruts Kirke. Her ses den navngivet paa Bornholmskort 1725 i det militære Kortarkiv. Den gamle Slotsmølle stod til c. 1850, da den erstattedes af en nyere Stubmølle købt i Rønne. Denne sidste Kuremølle var bygget 1734 og blev nedbrudt for en Snes Aar siden.

2) *Rønne Hospitals Mølle* laa i Arnager. (Ses paa Bagge Vandels Kort 1676. Bornh. Saml. XII Bd.) I Hospitalets gamle Protokol findes følgende histostoriske Oplysninger om Møllen, der allerede omtales 1624:

„Rasmus Ibsen Møller, som har boet i Nylarsker Sogen, hans Forskifvelse aff 20. Juni 1666 paa Hovedstoel Et Hundrede og ti Dr., huorved hand pantseter Arnager Vejrmølle til de fatige; Der nu befindes af Sl. Jens Madtsen Aaelborig, fordum de fattiges forstanders, hans Regenskaber for Anno 1698 og 1699, Capitalen att være 412 Dl., 8 Td. meel, som aarlig skal gifues og ydis af samme Vejrmølle, nuværende og efterkommende forstandere annammer og agter hafuer de at giøre tilbørlig Regenskab for."

„Toldmeelet som Mølleren Mons Madsen var skyldig til St. Hansdag 1712 nemlig 10 Td. Rugmel og 4 Td. Bygmel."

Den Møller som nu er paa Møllen ved Naufn Rasmus Christensen skal efter hans Lejebrevs udvisning af Dato 1723 give aarlig 6 Td. Rugmel oc 4 Td. Bygmel som bliver forfalden til St. Hansdag 1714."

1712 var Møllen Genstand for en Hovereparation. Til Belysning af Datidens Møllebyggeri skal anføres:

„Haagen Smid udfører Arbejde paa de fattiges Mølle. Carl Olsen leverer Træ til en Møllearm. Niels Nielsen i Knudsker leverer Træ til en Vejrbjørn. Mads Jensen i Nylarsker Fodtræ til Møllen, 4 Stk. 7 Alen Sparrer, En Skonkebjælke. 2 Sparrer $5^1/_2$ Alen, 3 Hanebjælker, 2 Stkr. Træer a $2^1/_2$ Alen til Vejrgavlen, 1 Stk. Træ $4^1/_2$ Alen til Krøvelgavlen. Til Vejrgavlen er forbrugt 2 Tolter oc 10 Stk. 7 Alen Brædder, til Taget 2 Tolter 10 Alen Brædder. 2 Stk. 6 Alen Dehler (Planker) til en Sækevind. Om begge Hjørnestolperne kom Hjørne-Jernbaand. Tømmermanden for Møllens og Husets Reparation efter Accord, som skede hos General Majoren, 30 Sletd."

www.vang-hansen.dk

Af speciel Interesse er den Oplysning, at „Jens Andersen paa Kyndegaard 1716 leverer 2 Læs *Bøg* til Kogger og Drevspoler til Møllen". Det har hidtil været almindelig antaget, at Bøgetræ ikke fandtes paa Bornholm i ældre Tid. (Antagelig Hvidbøg).

Hospitalet solgte Møllen ved Auktion 1721 til Amtsforvalter Horn for 347 Sltd.

3) *Vestergaardsmøllen* i Vestermarie var en af Bornholms aller ældste Stubmøller. Den nævnes allerede 1609 „Møllen, der staar ved Vestergaard" (Hüberts). Der er næppe Tvivl om, at denne Mølle ogsaa er opført af Lybekkerne; thi Vestergaard var en af de fire kgl. Herredsfogedgaarde som Høvedsmand Bent Knop anekterede. Møllen laa Syd for Gaarden, men blev i nyere Tid flyttet til det Sted nordvest for Kirken, hvor den siden stod under Navnet „Kirkemøllen". Den blev her historisk bekendt ved det grimme Rovmord paa Kirkemølleren Albert Dich (Palle Rosenkrantz: Mordet i Vestermarie) 26. Novb. 1833. (Ernst Uldall: Omkring Mordet i Vestermarie. Bornh. Samlinger XVII S. 92—115).

4) *Sortegaardsmøllen* i Ibsker nævnt 1625 og 1645, laa paa Højden nord for Neksø, tæt Syd for 21. Slg. Sortegaard, der nævnte Aar ejedes af Morten Hansen. Da Svenskerne 9. Juni 1645 begyndte Erobringen af Bornholm og Admiral Wrangels Flaade laa ud for Neksø, samledes Bornholms Milits nord for Byen „ved Morten Hans Vejrmølle". (M. K. Zarthmann: Bornh. Samlinger IV S. 130).

5) *Kirsegaardsmøllen* i Klemensker er navngivet saaledes paa et Kort af 1725. Den laa tæt nordvest for 8. Vornedgaard, i vor Tid kaldet Kjørsegaard

(„Kjyssegaard"). Om denne Mølle skrives i en samtidig Dagbog: „1788 Natten mellem den 1. og 2. April afbrødes Aasehovedet af Kiøsse Gaards Møllen og nedfaldt til Jorden med Vinger og samt." „1788 i September Maanet kom her en nye Aas i Kysse Gaards Møllen som Edvardt Olsen lod sætte i." Kirsegaardsmøllen findes paa Kort 1805 kaldet „Lusekulle" Møllen.

6) *Fejleremøllen* i Klemensker, der var Gaardmølle til Simblegaard, laa nordøst for Gaarden paa de høje Simblegaardsbakker. Den maa i sin Tid have afløst den vest for Gaarden beliggende ældgamle Vandmølle Grubbemøllen. I en Orkan omkring 1905 væltede Fejleremøllen helt om og opførtes ikke mere.

7) *Bjørnebakkemøllen* laa i Bjørnebakkerne syd for Klemens Kirke og har sandsynlig været Gaardmølle til Bjørnegaard. Den 13. November 1838 brændte Møllen. Ilden opstod i Møllerhuset, der laa paa den tilstødende 2. Slg. Grund i Nyker. Mølleren og hans Hustru indebrændte begge, og det var kun med Nød og Næppe, at Konens 73aarige Broder reddede sig.

8) *Ladegaardsmøllen* tæt sydvest for Ladegaard ses paa et Gaardkort af 1801 (Bornh. Saml. IX Bind S. 61) og paa Bornholms Kort 1805. Ved et Salg 1833 nævnes den i meget god Stand. Den solgtes atter 1856.

9) *Pilegaards- og Risegaardsmøllen* i Klemensker. 1725 ses en Stubmølle paa omtalte Kort at have ligget nord for Pilegaard, 69. Slg., den gamle Skovridergaard (omtalt i Bornh. Saml. XVIII og XX Bind).

www.vang-hansen.dk

Denne gamle Pilegaards-Mølle blev i 1790erne flyttet ned paa Risegaards 68. Slg. Grund ved Hasle. Her stod den under Navnet „Risemøllen" indtil 1909, da den blev nedbrudt. Dens solide Egetømmer blev benyttet til Trappetrin i Hasle nye Tekniske Skole.

1805 fandtes tillige i Klemensker „Bedegademøllen" og en Mølle tæt øst for Hullegaard.

10) *Bridselsmøllen* i Olsker ses paa Kortet 1725 at ligge tæt syd for 9. Selvejergaard Bridselsgaard, nu kaldet Bridsensgaard. Kortet af 1805 viser samme Mølle nævnt „Bridsels Mølle". Det var i lang Tid Sognets eneste Vindmølle og opført *efter* 1624, da der ingen saadan fandtes i Sognet dette Aar. Ifølge Kortet 1805 fandtes da desuden i Olsker „Bakkemøllen" og en Mølle Syd for Nordre Kirkebogaard, samt „Styggemøllen" ved Vedby.

11) *Dyngemøllen* i Rutsker har en meget gammel Tradition; thi den og den foran omtalte „Kuremølle" var oprindelig de to af Provst Pedersen 1624 nævnte Møller, der da var „forfaldne". (Bornh. Saml. XVII Bind S. 67). Kuremøllen blev som nævnt erstattet ved Køb af Slotsmøllen paa Hammershus. Dyngemøllen blev genopført ved Aar 1780. Den ses paa Kortet 1805. Den skiftede Ejer 1813 og atter 1820 og 1824. Er i nyere Tid afløst af den hollandske Mølle „Bymøllen" vest for Dyngegaard.

12) *Yppernemøllen* i Nyker var ingen gammel Stubmølle. Sognet kom først ret sent med i at bygge „Vejrmøller". 1624 fandtes ingen. 1725 Kortet viser heller ingen. Paa 1805 Kortet ses de to: Yppernemøllen og en anden Stubmølle tæt syd for Møllegaard.

13) *Knudsker Mølle* har en gammel Tradition. Allerede 1651 nævnes Anders Lauridssøn Veirmøller i Sognet. Hans Mølle var ret ny; thi den var ikke opført 1624. Knudsker Mølle laa 1805 paa samme Sted som den nuværende hollandske Mølle. Af andre Møller i Knudsker paa samme Tid var „Birchs Mølle" øst for Skovgaard, „Kjøllere Møllen" ved Tækkereledet, og Almegaards Møllen, nord for Store Almegaard, alle forsvundne Stubmøller.

14) *Stubmøller ved Rønne.* Omkring Rønne har i ældre Tid været mange Stubmøller. 1725-Kortet viser mellem det nordlige Voldparti og Byen 4, og 1805 ses endog 6 Stubmøller paa dette Sted. Længere nordude ved Grændsen af Kongens Udmark nævnes 1736 en Mølle kaldet „Duer Aas Mølle". Det er mulig den samme som nævnes 1813, da Sandflugtskommissær Jespersen fik Tilladelse til „at opsætte en lille flyttelig Vejrmølle paa Kongens Udmark". (M. K. Zahrtmann: Bornh. Saml. XI S. 62). Flere af disse nordlige Stubmøller ved Rønne stod endnu i Mands Minde: Stibolts Mølle ved Grummekulegade (nu Store Torvegade 81), Terkiel Kofoeds Mølle paa Hjørnet af Byledsgade og Madsegade, Ole Kofoeds Mølle ved Sandgade, Folkmanns Mølle (Møllegade 64), Samsons Mølle nord for Kalkbrænderivej, H. J. Wesths Mølle midtvejs i Landemærket, og Heiners Mølle paa Volden (paa Industriforeningens nuværende Grund). Øst for Byen laa Wesths Stubmølle (nuværende Skoleplads). Syd i Byen laa Espersens Stubmølle (nuværende Monumentplads), Kalkbrænder Kofoeds Mølle ved Teglværksgraven, og paa selve Volden en Stubmølle, der senere afløstes af Kastelsmøl-

www.vang-hansen.dk

len. Flere af de nævnte Stubmøller blev erstattede af hollandske Møller, af hvilke den ældste og største (Møllen i Dampmøllegade) blev bygget i Holland 1792—93 og sejlet til Rønne. Den blev nedbrudt 1904 og flyttet til Rutsker, hvor den nu kaldes „Kirkemøllen".

15) *Stubmøller ved Hasle.* Paa Kortet 1725 findes kun vist én Mølle ved Hasle, beliggende tæt nord for Rønne-Vejen. Denne Mølle ses ikke paa 1805-Kortet, men i Stedet er der to andre Møller, en i Syd paa Fælleden og en nord for Byen. Den nordre Mølle ejedes 1828 af Jacob Hansen Folkmann. Den havde en Gulvflade af 7 × 5 Alen og var brandforsikret for 550 Rdl. Søndre Mølle ejedes af Peder Pedersen Møller. Senere opførtes endnu en Stubmølle syd for Byen og nærmere denne.

16) *Stubmøller ved Allinge.* Allinge ses 1805 at have haft 3 Stubmøller, en ved Vestre Byled og to i Nord mellem Byen og „Kæmpelykkeaa". 1828 ejedes Byledsmøllen af Hans Grøn, der havde den forsikret for 140 Rdl. En af Møllerne ved Aaen ejedes af *Johan Møller.* Den var takseret til 160 Rdl. Den ene af de nordlige Møller blev siden flyttet til det saakaldte „Korsbjerg" mellem Byerne. En anden Stubmølle stod syd for Allinge paa „Tyvebakken". Den væltede i Stormfloden 13. Novbr. 1872.

17) *Stubmøller ved Aakirkeby.* Allerede 1645 nævnes „Aakirkeby Mølle" (Bornh. Saml. IX S. 130). Den stod paa Klinten tæt sydvest for Byen. 1805 stod her 2 Stubmøller og en lidt længere i Sydøst i Nyby. Af andre Møller i Aaker Sogn var, foruden den særlig omtalte Egebymølle, *Bjerregaardsmøllen*

paa Højden øst for den gamle Frimandsgaard Bjerregaard, hvor Møllepladsen endnu kan ses, og *Hallegaardsmøllen* mellem St. Hallegaard og Hjulmagergaard (1805).

18) *Møller ved Neksø.* Paa Kortet 1725 ses to Stubmøller tæt vest for Neksø, en syd og en nord for Vejen til Bodils Kirke. Desuden havde Byen (ligesom Rønne og Hammershus) en *Hestemølle.* Byens Købstadsvedtægt af 1704 nævner 1706 og 1711 „læst ved Hestemøllen". 1805 findes fem Stubmøller om Neksø (foruden den ved Frederiks Stenbrud) to nord for Byen, en i Syd og to ved Aakirkebyvejen. Den ene af disse kaldes „Nye Mølle", hvilket altsaa er et gammelt Navn overført paa den senere hollandske Mølle samme Sted.

19) *Stubmøller ved Svaneke.* Foruden den fornævnte endnu bevarede og fredede Stubmølle fandtes i ældre Tid endnu to Stubmøller ved Svaneke. Den ene findes allerede 1725 beliggende nord for Listedvejen. Den anden blev opført senere syd for Byen, hvor den ses 1805 at bære det mindre velklingende Navn *Brændevinsmøllen.*

20) *Stubmøller i Ibsker.* 1725 nævnes „Rytter Møllen". 1805 stod en Stubmølle ved *Kodalshusene,* en vest for Ellesgaard paa Højdeu ved Hellesbakkerne (den nævntes *Bakkemøllen)* og en midtvejs mellem Bækkegaard og Aarsdale. Stubmøllen tæt syd for Aarsdale By væltede i Stormfloden 13. Novbr. 1872.

21) *Østermarie.* Her nævnes 1624 at være to Vindmøller. Det er antagelig de samme der ses paa Kor-

www.vang-hansen.dk

tet 1725, den ene *„Kirkemøllen"* tæt vest for Kirken, den anden Nordvest i Sognet navngivet *„Schrulle Mølle"*, et Navn den endnu bærer 1805, mens Kirkemøllen da kaldes *„Præstemøllen"*. Desuden findes nævnte Aar *Kuremøllen* ved Kuregaard, *Ligmøllen* i Gadeby, *Grynmøllen* øst for Frigaardene og en Mølle ved St. Ravnsgaard.

22) *Østerlars* har 1624 to Vindmøller. Den ene af disse er den foran omtalte Lensgaardsmølle, den anden vistnok *Buggemøllen* ved Nybro. Kortet 1805 viser desuden en Stubmølle paa Højden mellem Bakkegaard og Agerbygaard samt en ved Haldegaard. Endelig *Højagremøllen* paa samme Sted, hvor den hollandske Mølle af samme Navn endnu staar.

22) *Falks Stubmølle* i Pedersker stod endnu i Mands Minde Vest for Kællingebygaardene. Dette Sogn havde allerede 1624 tre Vindmøller, hvoraf den ene var Gaardmølle til Eskesgaard. 1805 stod en Mølle Vest for L. Loftsgaard, samt Kirkemøllen.

23) *„Balka Møllen"* i Bodilsker nævnes 1725 og ses ligeledes navngivet paa Kort 1805, hvor man desuden finder en Mølle tæt vest for Bodils Kirke samt Møllen ved Gadeby.

24) *Povlsker Sogn* har 1725 en Stubmølle tæt øst for „Rispebjerg". 1805 findes „Raaby Mølle" nordvest i Sognet ved Raabygaard, „Due Mølle" ved Pilegaard, en Mølle tæt vest for Gadegaard og en ved Sandegaard.

25) *I Vestermarie Sogn* findes 1805, foruden den forannævnte, tillige en Mølle paa Bakken øst for Klint, en øst for Kannikegaard og en paa Tingsted øst for Pilegaardene.

Den store Mængde Stubmøller paa Bornholm skyldtes den Omstændighed, at Mølleriet her var fri Næring, hvorimod Møllerne i det øvrige Land maatte betale en aarlig Afgift.

De fire bornholmske Stubmøller, der nu er tilbage, bør derfor bevares som Minder om en svunden Kulturperiode.

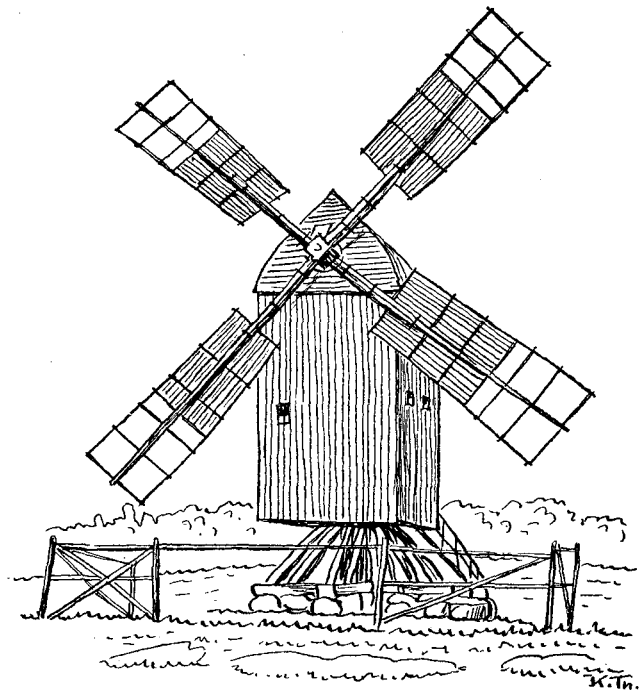

Møllen i Egeby. Tegning af *K. Thorsen.*

www.vang-hansen.dk

Gaarddrønten.

DEN bornholmske Yngsteretsordning, hvor Gaarden gik i Arv til den yngste Søn, *Gaarddrønten, (Drønt* ɔ: egentlig en, som kommer „drattende" bagefter [?]) *), har temmelig sikkert sin Oprindelse i den rent praktiske Tankegang, at de ældre Sønner kunde sættes i Vej, mens Forældrene levede; den yngste stod uforsørget ved deres Død. Den ældste Datter fik Gaarden i Arv, hvis der kun var Døtre i Børneflokken.

Man har villet forklare Yngsteretten (tysk Jüngstenrecht, fransk juveignerie), kendt under forskellige primitive Forhold, som et Minde om Flerkoneriets Tider, i hvilke Forkærligheden for den yngste Hustrus Søn jo let lader sig forklare. Ligeledes har man ment, at Yngsteretten var den praktiske Anvendelse af en Synsmaade, der hører hjemme i Eventyrenes Verden**), hvor f. Eks. den yngste af de tre Brødre vinder Prinsessen. Det fornuftigste er imidlertid at holde Eventyrmotiverne og Yngstearveretten ganske ude fra hinanden. Skulde Yngsteretten være Kilde til

*) Ordbog over det danske Sprog III (1921), Sp. 1025 (III Drunt). J. C. S. Espersen: Bornholmsk Ordbog 1908, S. 53.

**) Jfr. Lazare Sainéan: L'état actuel des études de folklore (Paris 1902). Edvard Lehmann i Dania X (1903), 64, 101, 102.

et Eventyr, maatte dette faa et Indhold, der forbarmede sig over de stakkels ældste, som ikke faar noget af Kagen*).

Yngsteretten paa Bornholm har et praktisk Sigte, mens i Eventyrene den lille Broder som Prinsessevinder er Udtryk for Folkets Ønsker om, at den mindste, — den svage og skrøbelige eller ham med det mindst prangende Ydre — skal opnaa de største Goder. Den tredie Broders Sejr er en Genspejling af Eventyrdigterens og hans Formidleres Drømme og Haab. Eventyr med et Indhold, hvor „Esben" sejrer, er opstaaet i Samfundets fattige Kredse, — langt tilbage i Tiderne i Trællenes Lag.

Om den bornholmske Gaarddrøntordnings Alder lader sig neppe noget bestemt sige. Dog er det vist ikke helt urigtigt, naar Professor *Erik Arup* i sin „Danmarks Historie" I (1925) 106, er inde paa den Tanke, at Gaarddrøntordningen har sin Oprindelse i Vikingetiden, da Grundlæggelsen af de sidste store Landsbygrupper paa Grund af Folketallets Vækst tog sin Begyndelse. Paa Bornholm har man dog ikke egentlige Bondebyer, idet Gaardene jo ligger spredt, dog ofte i Strøg eller Rækker, som da i Reglen har et fælles Navn, almindeligt endende paa -by eller -gade. I Vikingetiden anlagdes iøvrigt i de danske Lande den store Landsbygruppe, hvis Navne ender paa -rup, -strup, -drup, -trup. I sin Omtale af den danske Vikingetid nævner Professor Arup, hvorledes paa Landet de voksne Børn holdtes saa længe som muligt sammen i den samme Husstand, ogsaa efter

*) Edv. Lehmann i Dania X, 102.

www.vang-hansen.dk

at de selv var gift og havde Børn; „men engang maatte dog husstanden sprænges og nogle skydes ud; det er rimeligt nok, at den sædvane dengang var mere udbredt der indtil vore dage har holdt sig paa Bornholm, at den yngste søn overtog gaarden. Men hvad saa de ældre sønner?“

Prof. Arups Spørgsmaal om de ældre Sønners Skæbne er i og for sig overflødigt; thi fra andre Egne kunde man saa med lige saa stor Ret spørge om de yngre Sønners Kaar. De ikke arveberettigede Børn til Slægtsgaarden har hvor som helst i vort Land maattet klare sig — i hvert Fald i tidligere Tider — tit uden al for megen Støtte hjemme fra. Økonomiske Forhold foraarsagede mange Gange, at den ældste Broder blev Gaardmand, medens de yngre Brødre blev Landarbejdere eller Smaahaandværkere.

Tidsfæstelsen af Gaarddrøntordningen til Vikingetiden fører en paa den Tanke, at de større og stærkere blandt Ungdommen *gaar til Søs*. Hermed stemmer det, at Bornholmerne paa engang er en Bonde- og Søfarerbefolkning, — altsaa Samfundstrinet tildels bevaret.

Den ejendommelige bornholmske Arveordning blev lovfæstet den *14. Oktober 1773**). Før Forordningen saa Lyset, var der ikke andre udførlig skriftligt formulerede Vedtægter at gaa frem efter, men dog var den alligevel velkendt; thi allerede 1572 blev Vedtægten om Yngsteretten iagttaget „af nogle fornemme Mænd, der da, som Commissarier, vare hidsendte

*) Forordningen findes trykt i P. N. Skougaards Beskrivelse over Bornholm 1804, 122—130.

[til Bornholm]. Saa veed man og, at den noget derefter, nemlig Aar 1636 ved en almindelig Herredag er bleven stadfæstet. Men endelig blev den paa nye Aar 1745 [ɔ: 1743] af Kong Christian VI bekræftet; thi, som nogle, Hans Majestæt tilhørende Gaarde, da skulde sælges, udkom Placaten derom, som lyder saaledes: De Kiøbende overdrages Gaarden til Besiddelse og Eyendom for dem og deres efterkommende Eyere, efter Landets Maade og Praxis, ligesom andre Landets Selveyere, hvor Besiddelsens Ret angaaer fra yngste Søn og ældste Datter.“

Landsdommer *Hans Jørgen Skougaard,* der i 1771 udgav: „Kort Afbildning paa Bornholms Vedtægt om Adgangsret til Selveyergaarde“ (24 Sider), meddeler i dette sit Arbejdes § 5 de her lige anførte Oplysninger om den bornholmske Arveordning, og føjer til i sin § 6 følgende: „Merkelig er det, at, da saadan Adgangs Ret ingen andensteds i disse Riger forekommer, den dog findes i Tydskland. Thi, som Hr. Joh. Frid. Mentzel forteller, har i Amtet Blekede i det Lyneborgske samme Ret af Alders Tid været brugelig. Saa vil man og forsikre, at denne Adgangs Maade paa visse Steder i Engeland forefindes.“*) Skougaard anfører i Forordet til sin Bog af 1771, at den bornholmske Vedtægt eller Sædvane har været fulgt fra de ældste Tider paa Øen.

*) H. J. Skougaard skrev allerede 1754, da han endnu var Rektor i Rønne, en Afhandling paa Latin om de bornholmske Arvevedtægter. Denne Afhandling blev oplæst i Videnskabernes Selskab i København, „hvor man og, saa vidt jeg siden har forstaaet, fandt nogen Behag“ i det, han havde skrevet (H. J. Skougaard 1771, S. 5). I 1771 lod han saa sit Skrift udgaa paa Dansk.

www.vang-hansen.dk

Den anden Bornholmerhistoriker med Skougaard-Navnet har et Par Bemærkninger om Yngsteretten, som er værd at høre: „Angaaende denne Arveskik kan endvidere anmærkes, at i Samførelse med den almindelige Førstefødselsret, er her den ikke ringe Fortrinlighed, at ved hvert Arvefald kunne sandsynligvis de ældre Sønner lettere være andensteds forsørgede end de yngre, saasom ved Giftermaal, ved at have lært Haandværk, og paa mange andre Maader, hvoraf og følger, *at denne Maade at arve paa bidrager til tidligere Giftermaal,* mere end den anden Maade; thi nu kan den yngste Søn gifte sig og underholde en Familie ved Arveladerens Død, og de ældre Sønner kunne være forsørgede før; og hvad er naturligere end at de ældste Sønner først forsørges, hvilket stemmer ganske med Sidstefødselsretten, men strider aldeles mod Førstefødselsret. Hvorfor og den bornholmske Arvegangsmaade var, som den naturligste og i det Hele fordelagtigste, værd at indføre andensteds, at sige, hvis det ey var endnu naturligere at ikke nogen havde Forret for den Anden. Hvad Døttrene angaar, da er det besynderligt, at Førstefødselsretten her finder Sted; men det er ogsaa af mindre Vigtighed for det Hele, enten ældste eller yngste Datter arver først, end hvilken af Sønnerne der har Forret. Ihenseende til Døttre gjælder ellers, ogsaa hertillands, den danske Regel, at de ey skulle have uden en halv Broderpart, hvilket vel og er den retteste Maade.“*)

*) P. N. Skougaard: Beskrivelse over Bornholm 1804, 131 — I L. Thuras Værk: Beskrivelse over Bornholm 1756, 42 nævnes ogsaa den besynderlige bornholmske Arveret.

Den bornholmske Gaarddrøntordning er af stor Betydning for Forstaaelsen af Øens Bondestands sociale Stilling. Forordningen om Yngsteretten tilstræbte, at Gaarden blev i Slægtens Eje. Naar det blev den yngste Søn, der arvede, hang det sammen med, at Familieejendommen kun omfattede en Gaard, men paa den anden Side forudsattes, at Gaarden ikke formindskedes ved Salg af Parceller.

Det var ofte saadan i Yngsterettens Dage, at de ældre Søskende blev gaaende hjemme som et Slags Tyende, giftede sig Gaarde til ud over Øen eller drog til Søs. Forældrene blev paa Gaarden til alle Børnene var voksne. De kunde hjælpe med at bringe de ældre i Vej, og den yngste i Rækken udsattes ikke saa let for at blive bænket ved et tømt Fad. Det kunde dog undertiden være vanskeligt for en mindreaarig Gaarddrønt at klare sig over for de ældre Søskende, naar Forældrene døde tidligt. Et drastisk Eksempel herpaa har *Martin Andersen Nexø* givet i sin Novelle „Brødrene“ fra 1913. Her er det den ældre Broder, der vil raade over den ungdommelige Arvetager af Gaarden. I Novellen „Et Efterslæt“ (1901) fortæller Andersen Nexø om Folkene i Tvillinggaardene i en Kløv paa Øens Nordøstkyst. For to Hundrede Aar siden fandtes der kun én Gaard, og denne gik i Arv fra yngste Søn til yngste Søn. I den nævnte dystre Novelle har Nexø i den psykologiske Udredning gjort Brug af Bornholmerens Trang til at have sit for sig selv; han sætter stor Pris paa overlagt Selskabelighed, men ynder ikke Omgang i Skjorteærmer. Det passer derfor nøje med bornholmsk Folkekarakter, at Gaardene, ja ofte og-

www.vang-hansen.dk

saa Husene, ligger midt paa den Jord, der hører til dem.*)

Den bornholmske Arveordning, der som ovenfor nævnt forudsatte, at Familieejendommen ikke formindskedes ved Salg af Parceller, ophævedes ved Lov af *8. Januar 1887.***)* Grunden hertil var, at Yngsteretten vanskelig kunde opretholdes længere, fordi Salg af Parceller fra Gaarde blev almindelig efter Midten af det 19. Aarhundrede.

Gaarddrøntordningen paa Bornholm var maaske en Relikt af en — om vel ikke Almenkultur — saa dog meget udbredt Sædvaneret, der dels ved en tilfældig Udvælgelse, og dels paa Grund af Bornholms Isolation — og vel ikke mindst derfor — har været holdt i Hævd indtil Nutiden.

$^{15}/_{3}$ 1932.

August F. Schmidt.

*) Jfr. August F. Schmidt: Martin Andersen Nexø som Almuedigter (i Dansk Udsyn 1929, 184 f.).

**) Traps Danmark 4 III, 527.

Optegnelser om Almegaard i Knudsker Sogn

ved M. K. ZAHRTMANN.

ALMEGAARD, 3 km NNØ fra Rønne Kirke, er en af Borringholms Storgaarde. Dens Jorder udgjøre 99 ha, hvoraf fire Femtedele ere Agermarker; den er nu sat til Ejendomsskyld af 115,000 Kroner. Den ligger ret højt, godt 30 m, i Almegaardshøjen 52 m, over Havfladen, med Udsigt ned over Byvangen mod S. ind til Rønne og mod V. ud over den knapt halvanden km fjerne Østersø. Paa Gaardens Grund findes stærke Spor af, at allerede Bronsealderens Slægter her have trivedes godt. I dens Klippeløkke mod Ø. have de stensat deres henfarnes brændte Lig i talrige Røsegrave. Paa Toppen af en i Agermarken N. for Gaarden opragende Klippeknold have de indristet 53 solglade skaalrunde Fordybninger, som de Soltilbedere de var. Her have de ogsaa opbygget tre nu sløjfede Kæmpehøje og desuden paa Nabogrundene rundet 25 prægtige Jordhøje op over de duvende Kornmarker. Særligt kan nævnes den Række af sex Kæmpehøje, Kjilehøje, der som en Kile skærer sig ind i Sognets Strandmark, nu den siden 1819 tilplantede Sandflugtskov. Her have i hine Tider for

www.vang-hansen.dk

tre Tusendaar siden vandret ætstore Jorddrotter med Bronsedolk i Bæltet, og her hvile de nu deres hæderligt højsatte Knogler. Igjennem Jernaldren synes Jordbruget at have draget sig sydover i Sognet til Egnen ved Kanegaard, Tækkerehuset og Onsbæk.

Almegaard tør formodes at være et af de ældste Gaardbrug paa Borringholm fra den fjerne Tidsalder, da Agerdyrkningen sluttede sig op om faste Enkeltgaarde for omkring eller over et Tusendaar siden. Men i de sparsomt overblevne historiske Brevskaber træder den forholdsvis sent frem o. 1550 som Frimandsgaard. Dens nære Leje ved Landets største Købstad gjorde den til efterstræbt Eje for Rønne Skipperkøbmænd, der ikke kunde skaffe sig sine sammensankede Grunker frugtbringende i Banker, Sparekasser eller Fabriksparter og derfor maatte sætte dem paa Rente i Jordegods. Og de smaa Frimænd vilde helst te sig som ægte Adel; de følte sig frie af Selvejerbøndernes gamle Arvegangsvedtægt, at Gaardejet var Slægtens umistelige Odel, som umindsket skulde gaa over til Gaarddrønten; de levede over Evne og satte deres Jordegods over Styr gjennem Pantsætning og Salg. Saaledes synes paa denne Tid Almegaard at have været ejet af den fra Skotland til Rønne hidførte Skibsrheder *Claus Kames*.

Som Hofsinde i Kongens Gaard gik den paa Lensgaard fødte Adelsmand Henning Gagge, da Christian den Tredje 21. Juli 1551 skikkede ham som kongelig Foged over Kirkegodset til Borringholm og tildelte ham Sankt Jørgens Hospitals Gods med de femten underliggende Skattegaarde til stateligt Underhold og Spitalsgaarden (Spidelegaard) i Aaker til Bopæl. Samme Aars 19. Okt. satte Kongen hans

Broder Peder Gagge, der havde arvet Lensgaard efter Faderen Jørgen, til Meddommer paa Borringholms Landsting. Som Kongens tro Mænd tømrede de to Brødre faste Skranker op mod Landets midlertidige lybske Herrers Magtovergreb; med Kongen paa deres Haand tog de gode Stik hjem fra Høvidsmanden, den lærde Magister i Romerretten Herman Boitin paa Hammershus.

For sig selv vandt *Henning Gagge* et fedt Stik, da han ægtede Elsebet Clausdatter Kames og med hende ved sin Side inden 1555 flyttede ind paa Almegaard. Her døde han 29. Juni 1562 og hun 23. Okt. 1578; de jordfæstedes i Rønne Kirke. Gaarden gik i Arv til deres Søn *Jørgen Gagge*. Han havde deltaget i den borringholmske Adels Møde 6. Sept. 1572, senere været paa Rejse i Tyskland og taget Tjeneste i den danske Flaade, hvor han endnu 1589 tjente som Skibshøvidsmand. Hjemkommen ægtede han den store Gaardsamler Landsdommer Peder Hansen Ufs Datter Margrete. Bosat paa Almegaard skænkede dette Ægtepar 1596 Knuds Kirke som deres Sognekirke dens kunstneriske smukke Altertavle, der nu gemmes i Nationalmuseet. Jørgen Gagge ejede tillige til Bopæl en Gaard i Hasle, og efter sin Svigerfaders Død 25. Juni 1596 paa Sømlegaard i Klemmedsker styrede han denne Gaard og hans store efterladte Jordegods, af hvilket hans Hustru arvede Myregaard og Sortegaard i Aaker Sogn. Jørgen Gagge satte sine Svigerforældre Peder Hansen Uf og Mette Hansdatter Myre et smukt Minde i Klemmeds Kirke ved 1601 at lade støbe Sognekirkens største Klokke prydet med Ufslægtens Gavlsparremærke og Myreslægtens krybende Myre. Han døde inden 1606 og

www.vang-hansen.dk

efterlod sig to Sønner Claus og Sivert Gagge, hvis Gjerninger var bedst tjente med Glemsel. Claus arvede af deres Mormoders Myregods Klintbygaard i Ibsker og Sivert Myregaard i Aaker.

Almegaard blev efter Jørgen Gagges Enkes Død vist købt af *Mikkel Hartvig*, der hidkommen i Lybekkertiden sad 1584—1634 som Borgmester i Rønne og var Ejer af Nabogaarden, 26. Selvejergaard. Endnu 1647 ejedes denne sidste af ham eller snarest af hans Søn med samme Navn, men 1648 nævntes den og en anden af Hartvigs Gaarde, den nærliggende Bækkegaard i Nøkker Sogn, som øde, og dette turde tyde paa, at han havde unddraget sig Jordebogsydelser af disse Gaarde ved at nedbryde dem og lægge deres Jorder ind i Drift under den skattefrie Almegaard. Ved denne Tid skiftede Almegaard paa ny Ejer; thi 1. Dec. 1647 boede den landsforviste Rønneborgmester *Peder Hansen Kofoeds* Hustru Lisabet paa den som sin Ejendom, hvis Værd ligesom en lang Række andre Frimandsgaardes sattes til tolv Tønder Hartkorn, svarende til en Aarsrente paa en Tønde Smør. Hun havde sin Søn, den kendte Jens Pedersen Kofoed til at styre Gaardens Drift. Inden faa Aar overlod hun Almegaarden til sin Svoger *Claus Hansen Kofoed*, der ejede Ladegaarden i Klemmedsker som sin Bopæl og lod sin Søn *Jens Clausen Kofoed* bo paa Almegaard. Først Faderen, siden Sønnen døde inden 1658, og den sidstes lille Datter Margrete arvede begge Gaardene.

Ved at ægte Jens Clausen Kofoeds Enke rykkede Lensmanden Joakim Gersdorffs Skriverfuldmægtig *Lavrids Brodersen* senest 1658 ind paa Almegaard, mens han lod Frimanden Hans Olufsen Kofoed fra

Blikobbegaard, de to Jensers Fætter, fæste Driften af Ladegaard. Baade Brodersen og Hans Kofoed tog fremmelig Del i Opstanden mod Svenskevælden 1658. Da Brodersen brød op fra Borringholm for at overtage Forvaltningen af Gersdorffernes Gods Aakær i Jylland, lavgbød han paa Tinge 9. Juli 1669 paa sin Stifdatter Margrete Kofoeds Vegne de to Gaarde i Salg til hendes nærmeste Slægt, hvoraf dog ingen meldte sig som Køber; han solgte da Ladegaard til Landets Guvernør Hans Løvenhielm og Almegaard til sin Opstandsfælle fra 1658 Amtskriver Hans Christensen Storch i Rønne. I Jylland blev Brodersen Landkommissær og Ejer af Dybvadgaard S. for Aarhus; efter hans Død 1681 ejede hans Enke den frem til 1693.

P. N. Skovgaard har 1804 sagt, at Almegaard i Sognepræstens Optegnelse 1624 nævntes Almstrup, men dette er et af hans løse Paafund; Præsten navngav den Almegaard og intet andet (Bh. Saml. 17, 66). Forøvrigt maatte Almstrup mangle al sproglig Hjemstedsret paa Borringholm, som aldrig har haft Landsbyer eller den Torp (tysk: Dorff), der afgav hjemlet Grundlag for Stednavns Endelsen trup eller rup. Følgeligt er, sproglig set, Munkerup i Aaker et hæsligt Utysk, ene hjemmehørende i Nutidens Sprogforvansknings Fjogerup, hvorfra saa meget mesopotanisk Miskmask paa de sidste Aars Borringholmskort er hentet.

Hans Christensen Storch i Rønne havde været en af de fremmeligste Deltagere i Opstanden og en af de elleve Sendemænd, som 29. Dec. 1658 paa Københavns Slot havde skænket Frederik den Tredje Borringholm tilbage; paa selve Gjenkomstdagen hav-

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

de Kongen udnævnt ham til Tolder og Tingskriver, og 25. April 1664 var han bleven forfremmet til Amtskriver paa Borringholm (Bh. Samlinger 20, 16). Som Ejer af Almegaard lykkedes det ham at faa 26. Selvejergaards øde Stæl lagt fast ind under den; dette medførte senere, at Frimandsgaarden Almegaard gled ind i Skattegaardenes Talrække som 26. Selvejergaard. Da Landets Hartkornskatter tog truende Fart opad, hvad der foreløbigt ikke vedkom Frimandsgaardene, var han snil nok til at faa Almegaards Hartkorn nedsat til 8 Tønder fra de 12 Tdr., hvortil de fleste Frimandsgaarde værdsattes i Samfrændeskifter. Hans Amtskrivergjerning var byrdefuld, da den faldt i en lang Række vanskelige Aaringer med Misvæxt og Dyrtid; han maatte give Bønderne Henstand med Skatterne, og Guvernøren Hans Løvenhielm forstrakte ham med Pengelaan. Han døde 27. Marts 1679 og efterlod sig fire Børn samt Enken Kirsten, Datter af den 1632 døde Sognepræst Mikkel Olufsen i Hasle og Rydsker. Hun blev siddende i Almegaards Drift indtil Midfaste 1688 og døde i Rønne i eller kort før Aaret 1698; men som Følge af sin Mands indviklede Pengeforhold var hun allerede 1685 ophørt at eje Almegaard.

Generallieutenant *Hans Løvenhielm* lod sig nemlig for 700 Firemarksdaler af sit endnu større deri staaende Laan 22. April 1685 ved fire Ridemænds Indførsel indsætte til Ejer af Almegaard med tilliggende 26. Gaards Stæl. Som bosat paa Fyen, hvor han ejede Hovedgaarden Vejrup, solgte han 1687 Almegaard for samme Pengesum til Stadskapitajn *Morten Povlsen Kofoed* i Svanikke med Ejendomsskøde af 4. Dec. 1689; men allerede 12. Marts 1690

videresolgte denne Gaarden og Stælen for de samme 700 Daler til Vicelandsdommer *Ancher Anthoni Müller,* og atter denne lod dem videre gaa for 800 Firemarksdaler ved Salgsskøde af 11. Maj 1690 til Mads Hansen Kofoed. I mindre end to Maaneder havde den snille Landsdommer saaledes tjent sig Hundrede Daler paa Almegaard. I fem Aar havde Gaarden skiftet mellem fem Ejere; nu endeligt faldt den i Ro hos Slægten Kofoed.

Mads Hansen Kofoed, født 13. Dec. 1657 som Søn af Kapitajn Hans Madsen K. paa Kofoedegaard i Østremarker, mistede efter kun et Aars Ægteskab allerede 1. Avg. 1690 sin første Hustru Lisabet Rosman, og han førte da i Slutningen af 1692 Anna Pedersdatter Lesler (1674—1738) fra Kyndegaard som sin anden Hustru ind paa Almegaard. Han kendte, at man paa Borringholm aldrig kunde være for stærkt rustet mod Retskiv, særligt om Gaardsarvegang, og han fik derfor indhentet og vedstaaet for Herredstinget 27. Maj 1706 en skriftlig Erklæring af Amtskriver Storchs dalevende to Sønner Jens og Frederik og deres Søstermand Mads Johnsen, at de paa egne og samtlige deres Forældres Arvingers Vegne godkendte Løvenhielms Overtagelse af Gaarden og Stælen i Eje for sit deri satte Pengelaan, hvilket han end paa langt nær ikke havde faaet dækket herved, og at de og deres Medarvinger, fødte og ufødte, intet som helst Krav paa Arvesæde eller Indløsningsret ejede at gjøre retsligt gældende mod Mads Kofoeds og hans Arvingers trygge Eje af Almegaard og Stælen.

Saaledes sikkret imod at nogen Storcheunge skulde flyve ind paa Gaarden, solgte Mads Kofoed den

www.vang-hansen.dk

paa sine gamle Dage 8. Febr. 1731 for 1200 Firemarksdaler til sin yngste Søn *Sander Madsen Kofoed,* saaledes at de skulde være halvt om halvt i Gaardens Drift indtil Faderens Død. Mads Kofoed døde 21. Sept. 1735 paa Almegaard, og paa hans Skifte overtog Sønnen Gaarden og Stælen som sin fulde Ejendom. Født i Jan. 1710 ægtede Sander Kofoed 28. Okt. 1734 den store Rønnekøbmand Carl Olsens Datter Elsebet (1713—61); han blev Sognets Sandemand og døde 1. Febr. 1763 paa Almegaard. Paa Skiftet efter ham endnu samme Dag greb Skifteforvalter Amtmand J. C. Urne og Skifteskriveren Byfoged L. A. Selmer uventet til at skille Stælen ud fra Hovedgaarden, idet de fulgte den gamle Arvevedtægt, at naar en Arvelader efterlod sig to eller flere Gaarde, skulde Hovedgaarden tilfalde hans yngste Søn og det øvrige Gaardeje hans ældre Børn. I Kraft heraf tilkendte Skifteretten Sander Kofoeds yngste Søn Alexander Kofoed, født i Marts 1746, selve Almegaard, hvoraf som Frimandsgaard ingen Kendelsepenge skulde gaa til Kongen, og satte den ældste Søn Mads Kofoed, født 26. Avg. 1735, til at arve 26. Selvejergaards øde Stæl mod deraf at svare Kendelsepenge.

Ret længe stod Skilsmissen mellem Gaarden og Stælen dog ikke ved Magt. Mads Kofoed, som imidlertid var bleven gift 14. Jan. 1767 med Byfoged Selmers Datter Mette Marie og nu efter endte Universitetsstudier sad som Latinskolens Rektor og Kirkens Kapelan i Rønne, solgte 4. Okt. 1768 for 400 Firemarksdaler Stælen tilbage til Broderen Alexander, for at den skulde ligge og blive under Almegaard ligesom forhen i deres Faders og Farfaders

Tid. Selv blev han 15. Dec. 1786 Sognepræst i Hasle og Rydsker og døde 14. Juni 1792. Saaledes var fra 1768 *Alexander Kofoed* Ejer af Gaarden og Stælen. Han ægtede Rønnekøbmand Hans Ancher Engels Datter Gjertrud Kirstine (1746—94). Nu 85 Aar efter at den gamle Storchefamilie havde forladt Stedet, kom en Storcheunge flyvende og krævede Almegaard ind til Rede for sig.

Amtskriver Storchs Søn, Toldkontrolør Jens Storch, som 1706 havde givet retsgyldigt skriftligt Afkald paa at eje noget som helst Arvekrav paa Gaarden og Stælen, havde ved sin Død 1714 efterladt sig en Datter Kirsten (1689—1769), som 1721 var bleven gift med Herredskapitajn Johan Didrik Kofoed (1692—1759) i Sose; og dette Ægtepars Datter Antonette Marie Kofoed, født 1728, havde 1760 ægtet Jens Madsen, Ejer af Aspesgaard i Østremarker. Denne indhentede 14. Avg. 1770 og 15. Juli 1771 Tingsvidner om, at hans Hustru i Følge sin nævnte Afstamning maatte formenes arvebaaren til Almegaard; men da Alexander Kofoed ikke i Mindelighed vilde vige Gaarden for hende, undlod han foreløbigt at forfølge Sagen videre frem for Domstolen. Hans Hustrus talrige Søstre og Søsterbørn undlod helt at gjøre Arvekrav gældende.

Borringholms gamle Vedtægt med dens særlige Arvegangsregler om Sæde og Indløsning af Selvejergaarde indenfor Slægten omtaltes allerede 1542, var godkendt af de kongelige Kommissarer 5. Sept. 1572 og af Herredagen i København 29. Okt. 1636 og lagdes herefter til Rettesnor i Højesterets Domme. Den ophøjedes nu 14. Okt. 1773 til kongelig udstedt Lov, som udvidede den til ogsaa at gælde for Fri-

www.vang-hansen.dk

mandsgaardene eller, som de nu kaldtes, Proprietærgaardene og satte en Forældelsesfrist paa ti Aar, efter hvis Udløb al Arvepaatale bortfaldt som død og magtløs. Den ypperlige Vedtægt havde gjennem Aarhundreder gjort sig høj Lov værdig. Den fastslog, at Gaard som Slægtsodel udelt skulde gaa i Arv fra Selvejeren til yngste Søn i Børneflokken, og hvis intet Barn havdes til at overtage den, skulde den lavgbydes paa Tinge til Overtagelse i Slægtens Sidegrene, inden den retsgyldigt kunde sælges ud af Slægtens Eje. Den tømrede to stærke Grundstøtter ind i Samfundslivet, Ejerens tro Hævd af Slægtsjorden og Slægtens Samhør paa Fædrehjemmets Grund. Men som alt godt kunde Arvevedtægten skammeligt misbruges til taabeligt Retskævl, og Almegaard kom til at afgive et slaaende Billed af sligt Misbrug.

Med Lovens Forældelsesfrist for Øje maatte Jens Madsen nu smede, inden Jernet blev helt koldt. Han valgte sig til Sagfører Hans Lerche Schousboe i Rønne, der var gift med en Søsterdatter af den retslærde Professor Peder Kofoed Ancher og igjennem hende Svoger til den retsindige Landsdommer Hans Jørgen Skougaard, og hvis Mundlæder var vejrstærkt til at bælgpuste selv en svag Glød i Gnister. Med ham ved sin Side indstævnede Jens Madsen 18. Sept. 1776 Opsidderen Alexander Kofoed paa hans Hustrues Fædrenegaard, som ulovligt var bortkommet fra hendes Slægt for en Bagatelle 800 Firemarksdaler, til at møde ham for Herredstinget for der efter hans Paastand at lide Dom til at fravige Gaarden og Stælen til næste Midfaste mod 800 Dalers Betaling samt at udrede Omkostningerne paa den ved hans tidligere udviste Uvillighed foraarsagede

Proces. Ganske vist var de 800 Daler en Bagatelle nu, da Jens Madsen selv skønnede Almegaarden 6000 Firemarksdaler værd. Alexander Kofoed tog Prokurator Mikkel Grønbech i Sandvig til at forsvare sin Sag.

Gjennem 18 Tingmøder med de to værdige Prokuratorers Indlæg, Henstandstagen og Mundhuggeri sled Sagen sig frem for Vestre Herreds Ting til i Udskrift at fylde 108 Foliosider. Først 3. April 1777 kunde Herredsfogden, Avditør Boye Rasch i Rønne, afsige Dommen, som fastslog, at det blev Alexander Kofoed mere end kraftig Rettighed nok, at Almegaarden havde været i hans Slægts rolige Eje i 80 Aar, mod hvilken hans Rettighed ingen paa lovlig Maade kunde have noget at udsætte, al videre Overvejelse var derfor overflødig, og kendtes han da fri at være for Jens Madsens Tiltale; da Jens Madsen vidste af Forordningen af 14. Okt. 1773, at ti Aar satte Selvejergaardenes Ejere i fuldkommen Tryghed imod al Tiltale, havde han for sin letsindige Retstrætte at bøde 2 Rigsdaler (= 3 Firemarksdaler) til Justitskassen, ligesaa meget til de fattige i Østremarker Sogn og at yde Alexander Kofod 8 Rdlr. i Sagsomkostninger samt udlægge 2 Rdlr. til Rønne Raadstue [som vestre Herreds Tingsted].

Jens Madsen undlod at indanke sin tabte Sag for Borringholms Landsting; saa stiv holdt han sig dog til det sidste, at Østre Herreds Foged Borring 4. Juni 1778 maatte foretage Nam i Aspesgaard til Inddrivelse af de ham idømte Bødesummer. Kun 34 Aar gammel døde Alexander Kofoed 1780 paa Almegaard; hans eneste Søn Gaarddrønten var kun sexten Aar, da han døde i Nov. 1788. Ved at ægte Alex-

www.vang-hansen.dk

ander Kofoeds Enke var Anthoni Sode rykket ind paa Almegaard; men da hun døde 11. April 1794, maatte han overlade Gaarden til sin Stifdatter *Margrete Kirstine Kofoed*, som var født i April 1776 og 30. Dec. 1794 ægtede *Herman Kofoed Stender,* en Købmandssøn fra Rønne, født 21. Nov. 1764.

Stender tog Kampen op mod en Fjende, som havde rejst sig mod Almegaard fra Vest. I de sidste to Aartier inden 1800 skønnedes Gaarden at tabe over 2000 Daler ved Flyvesandet her fra Knudsker Strandmark. Sammen med Ejerne af tre Nabogaarde foreslog Stender 5. Jan. 1796 Amtet at tillade dem at tilplante denne øde og ødelæggende Sandmark med Skov, mod at den derefter skulde lægges ind under de fire Gaarde som deres Ejendom (Bh. Saml. 11, 34). Andre Bønders stridbare Modstand mod at lade sine Husdyr spærre ude fra tarvelig Græsgang paa Strandmarken kvalte deres Forslag; de gjentog det 1800, atter løb det ud i Sandet. Herman Stender døde 1802; hans Enke ægtede 8. Avg. 1803 Lieutenant *Jens Gregersen,* og dette Ægtepar drev nu roligt Almegaard til hendes Død 1818 og hans Død 1824. Gaarden arvedes da af deres unge Søn *Peder Gregersen Kofoed,* som o. 1830 solgte den til *Hans Mikael Ancher,* født 13. Avg. 1801 paa Smørbygaard, død 13. Juni 1872 i Rønne. I sit Ægteskab med Elisabet Kirstine Rasch (1797—1861) blev Ancher Fader til den navnkundige Almegaardssøn, Helten fra Dybbøl Skanse Nr. 2 i Krigen 1864, Lieutenant Johan Andreas Peter Ancher (1838—76). Endnu 1839 sattes Almegaard ikkun til sine gamle 8 Tønder Hartkorn, men ved den i det følgende Aarti gjennemførte regelrette Skattematrikulering fik den

$21^1/_2$ Td. borringholmskt Hartkorn at svare Skatter af. Ancher solgte Gaarden 1856 til *Jesper Nicolai Jespersen,* som hidtil siden 1840 havde ejet Vestregaard.

Den nye Ejer var født i Rønne 1815 og Søn af Sandflugtskommissær Peder Dam Jespersen, som fra 1819 til sin Død 1835 havde tilplantet Flyvesandet i Sognestrandmarken med Statsskov (Bh. Saml. 11, 57—106). Dennes Hustrus Faster Etatsraadinde Marie Kofoed født Bohn (1760—1838) havde testamenteret hans Sønner gode Arvelodder, og det var ikke dem af hendes Penge, som gavnede Borringholm mindst. De satte fem Brødre Jespersen ind paa gode Gaarde, i hvis Drift de traadte i deres Faders Fodspor til at føre Borringholms forældede Landbrug frem ad nye Baner til tidssvarende Foryngelse og Fremskridt. Til Nabo paa Sejersgaard havde Jesper Jespersen sin driftige Broder Hans Kofoed Jespersen (1810—90), der 10. Juli 1852 stiftede Borringholms landøkonomiske Forening og blev dens virkelystne Formand indtil 1860. I den lagde Jesper Jespersen sit ivrige Arbejde paa at fremme Landets Hesteopdræt; han knyttedes ogsaa paa anden Vis til den, idet hans Døtre ægtede Foreningens senere Formænd og Landbrugets ihærdige Foregangsmænd Otto P. H. Jespersen (1840—1917) paa Splitsgaard og Jægermester Morten Emil Kirketerp (1848—1908) paa Lensgaard. Han havde 29. Sept. 1841 ægtet en Købmandsdatter fra Rønne, Hansine Petrea Colberg (1823—1904); han nybyggede Almegaard efter dens Brand i April 1864, overlod den 1877 til sin Søn og døde 19. Febr. 1888 i København.

Sønnen *Peder Jespersen* (1853—1917) solgte i

www.vang-hansen.dk

Febr. 1901 Almegaard for 125,000 Kr. til Kapitajn *Niels Christian Koefoed,* født 25. April 1869 paa Langemyregaard i Aaker. Han knyttede paa ny Baandet mellem Almegaard og Den landøkonomiske Forening, hvis dygtige Formand han var fra 1926—32. Han ægtede 3. Juli 1901 Emma Marie Cathrine Andersen, født 17. Sept. 1878 og Datter af den landskendte Storentreprenør Niels Andersen (1835—1911) til Søholm. Under hans kyndige Haand trives godt den gamle minderige Gaard, hvis skiftende Tilskikkelser her ere søgte fremdragne, saa vidt de gribe ind i eller kaste Lys over Borringholms almene Udvikling. Det tør haabes, at han vil komme til at staa som Grundlægger af en dygtig ny Almegaardsslægt Koefoed.

Borringholms gamle Herredsfogedgaarde.

Ved M. K. ZAHRTMANN.

I Ærkebispetiden og maaske helt tilbage til Herredsdelingens ældste Tider havde hvert af Borringholms fire Herreder sin Herredsfogedgaard til fast Embedsbolig for Herredsfogederne, en efter anden (Hübertz 149, 198). Allerede i en Skrivelse af 27. Avg. 1429 nævntes Jesse Pedersen, Foged i Brenge, og 1490 og 93 Herredsfoged Lass Jensen i Brenghe (H. 27). Den hermed navngivne Gaard nævnes nu Brennesgaard, 11 Vorned i Ibsker, men burde uforvansket hedde Bringnesgaarden eller paa Dansk Bregnegaard; den ligger ved Brennesmark, som har sit Navn af, at den i gamle Dage har været tætgroet med Bringner, Bregner.

Som den danske Konges Lensmænd paa Hammershus 1525—76 tragtede de lybske Herrer efter at afholde Borringholmerne fra at søge Rettens Værn paa Landets Herredsting; disses Møder indskrænkedes i Tal, og de fire Herredsfogedgaarde med de talrige Afgifts- og Arbejdsydelser, som paalaa Herredsbønderne til dem, inddroges under Hammershus, (H. 198). Herom skrev den lybske Hovidsmand Berent Knop 17. April 1548 (H. 171), at en af Herreds-

www.vang-hansen.dk

fogederne havde boet i Ibsker paa Brengensgaarden, en anden i Aaker paa Vajllansgaarden, en tredje i Vestremarker paa Vestregaarden. I Hübertz's Gjengivelse er i Følge Stedets Sammenhæng „Westerharden" en Trykfejl for „Westergardenn", og baade i denne Skrivelse og i andre (H. 149) har Knop gjengivet det danske Ord Herred med paa tysk Harweden, ikke Harden.

Lybekkerne var dog ikke saa store Hexemestre, at de kunde lade Herredstingene forsvinde helt. For Fremtiden valgte Herredsbønderne selv sig en djerv Bonde af deres Midte til Herredsfoged. Povl Hansen Kofoed fra Kofoedegaarden i Østremarker var Herredsfoged 1553 og 1559 (H. 194 og Herredags Dombog for 1559. 13—15), og Oluf Bagge til Baggaarden Herredsfoged 1572 (H. 373). Denne Ret til selv at udkejse sig sine Herredsfogeder røvedes Bønderne først 26. Sept. 1674 af Enevoldskongen; de havde dog været dygtige Mestere i at tyde Loven og sige Dommen.

Inddragne i Hammershuses Jordebøger opførtes de fire oprindelige Herredsfogedgaarde, hver med 1 Tønde Smør i Aarsafgift (H. 198), for sig selv uden for de almindelige Vordnedgaardes Række. Dette Forhold gør det nemt at paavise dem med samt Nygaarden, 14. Vorned i Klemmedsker, som den fjerde Herredsfogedgaard (H. 429, 536). Lybekkerne lykkeliggjorde sine haandgangne Mænd med disse Gaarde. De overlod 1541 den lybske Junker Carsten Luneborg Vajllansgaarden i arvelig Forpagtning mod en Aarsafgift af 1 Td. Smør (H. 103, 428), og 1544 fik deres edsvorne Lydtjener, den borringholmske Frimand Tønnes Viltfang Brennesgaarden mod en

lignende Smørydelse (H. 140). Paa Vestregaarden sad 1547 en lybsk Mand Mester Gert som Forpagter med samme Smørafgift (H. 428). Nygaardens Forpagter navngives ikke i det fra dette Aar foreliggende Udrag af Slottets Jordebog.

Som det ældste, lidt udførlige Jordebogsuddrag, der kendes nu, er dettes Oplysninger af høj Værd. Det bærer intet Aarstal, og kun efter et løseligt Skøn (H. 431) har Hübertz sat det til Aar 1573. Det er efter sit Indhold tydeligt affattet i Sept. 1547 ved Høvidsmanden H. Boitins Overtagelse af Landet og Slottet efter Junker B. van Wickedes Død (13. Avg. 1547), da, som det sagde, Viltfang nyligt havde overtaget Brennesgaarden, og mens Luneborg endnu sad paa Vajllansgaarden.

Lybeks Raad vilde helst opfatte sig som uopsigelig Lensherre paa Borringholm. Ikke desmindre satte Kong Frederik den anden det rask og hændig 1. Avg. 1576 ud af dette sit Danskeland. Derefter gled de tre oprindelige Herredsfogedgaarde lidt efter lidt som Kongens Fæstegaarde ind i Vornedgaardenes Talrække. Kun for Vajllansgaarden, som Luneborg senest 1555 havde solgt til den tiltrædende lybske Høvidsmand Schweder Kettingk, havde dennes Søn Jørgen Kettingk tilkæmpet sig i Kongens Tjeneste under Syvaarskrigen fuld arvelig Adelsfrihed 13. April 1565 (H. 301), og ved denne Søns tidlige Død i dansk Tjeneste (H. 401) havde Schweder Kettingk arvet den som fri Adelsgaard. Han solgte Gaarden 23. April 1577 til dansk Adels Eje, hvori den forblev til 6. Nov. 1688, da Landsdommer Ancher Anthoni Müller købte den. Han ejede 227 Tønder Hartkorns Gods paa Borringholm og søgte 1694 at faa

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

Vajllansgaarden gjort til en fri adelig Hovedgaard; dette afsloges ham, men selve Gaarden er endnu i hans Efterslægts Eje.

Den ældste nukendte fuldstændige Jordebog til Hammershus fra 1598 viser, at Rasmus Lassen sad som kgl. Majestæts Fæstebonde i Brennesgaarden (H. 533), Hans Lavridsen ligesaa i Vestregaarden efter dens tidligere Fæster Lukas Husmand og Anders Bjørnsen ligesaa i Nygaarden (H. 536). Ud over sin ene Tønde Smør i Aarsafgift ydede den sidste at holde 1 af Slottets Øxen paa Stald til Fedning og ligesom Vestregaarden at huse 4 af Slottets Svende med deres Heste 1 Nats Gæsteri aarligt.

Kun kan efter Smørskyldbogen 1624 og Jordebogen 1625 endnu nedtegnes, at Vestregaarden, som da var gaaet i Fæste til Jørgen Hansen, regnedes til 12 Tønder Hartkorn, dens Udsæd til 12 Tdr. Rug og Byg og 3 Læster Havre, og den havde 40 Læs Eng. Ogsaa i Matrikelbogen 1671, da Hans Christophersen var Gaardens Fæster, sattes den til 12 Tdr. Hk., og til den hørte 6 Huse og 1 Vejrmølle. I dens Historie indgik, at da Laholms tidligere Borgmester Hans Pedersen 18. Dec. 1645 sattes til Landsdommer paa Borringholm i Landsforræderen Mads Kofoeds Sted, tillagdes ham Vestregaarden, og han havde her sin Bopæl indtil sin Død o. 20. Dec. 1653; han var en djerv Landsdommer, som kæmpede bravt frem til at jage den overmodige Adelsjunker Ebbe Ulfeld 1651 ud af Borringholms Len. Christian den Femte overdrog 24. April 1672 Artillerikapitajn Niels Erichsen Vestregaarden afgiftsfri, og Mikkel Hansen Storch sad paa denne Gaard, allerede inden Kongen 1. Sept. 1680 udnævnte ham til Strandrider paa Borringholm. Brennesgaardens og tre andre Vornedgaardes Afgiftsydelser skænkede Kongen 1. Dec. 1670 Ibsker Sognepræst Bendt Jonsen Borringholm, som 28. Sept. 1669 havde set sin Præstegaard gaa op i Luer, for hans Livstid; han døde 1679. Senere hen sad den 1685 afsatte, mislige Herredsfoged Valentin Deckner, død 1707, som Fæstebonde paa Brennesgaarden.

Der fandtes tidligere i Vestremarker en Lille Vestregaard, som ikke bør forveksles med sin store Navnefælle. Den kendtes 1547 som Per Myres Gaard (H. 428) og 1598 som Lille Vestregaard, tidligere Fæster Sasser Pedersen, og efter ham Jens Skriver (H. 535). Denne, den grumme og uretfærdige Lensmand Hans Lindenovs Skriver og Ridefoged Jens Bendtsen havde aabenbaret sin Herres ulovlige Skatteudpresninger for Herredsbønderne; saa lod Lindenov hans aabenmundede Hoved kappe af i Foraaret 1609 paa selve Slotsgaarden bag Hammershuses stængede Slotsport, udenfor hvilken Herredsbønderne var stimlede sammen for at frie deres vellidte Foged ud af hans Bøddels Næver paa Vejen ud til Galgebakken. Hans lille Gaard ydede en aarlig Landgilde paa ikkun 3 borringholmske Pund, knapt $^1/_5$ Tønde, Smør. Endnu 1642 sad Rasmus Sassersen som Fæster paa Lille Vestergaard, hvortil kunde saas 5 Tdr. Rug og Byg, 9 Tdr. Havre, og som havde 6 Læs Eng. Senere hen er denne Gaard gledet ud af Jordebøgerne; den blev sikkert slugt af sin store Navnefælle, hvis henved 31 Tdr. Hartkorn (1857) gjorde den næst efter Vajllansgaarden til den hartkornsværeste Gaard paa Borringholm. Lille Vestregaard gjenfindes nu i det fra Vestregaard udskilte

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

Fogedagrehus N. for Svanikkevejen; i Navnet Fogedagrene mindes endnu hin henrettede Ridefoged Jens Bendtsen.

Ud fra at selve Vestregaard ligger østligt for Sognets Kirke, har man gisnet, at dens Navn var forvansket fra Vesetegaard. Hvor løsgrundet denne Tanke end er, enes den dog godt med det Forhold, at Vestregaard laa nær ved Landets gamle Tingstad, hvorefter 6 Gaarde tog Navn, og at Sognet ogsaa havde en Kongstubbe Eng. Dernæst forliges hin Tanke ogsaa med, at Vestregaard var en af de 12 Fæstegaarde, som Kongen ejede o. 1200 og endnu 1547, saaledes at Harald Blaatands Jarl Vesete vel o. 980 kunde have faaet den til Bolig. Naar den senere Jarl Egil Ragnarssøn o. 1080 maatte nøjes med at styre færre Kongsgaarde end sin Forgænger Aage, kunde dette tyde paa, at da blev de 4 største Fæstegaarde skilte ud til Brug som faste Herredsfogedgaarde. Men sikker Hjemmel for disse Gisninger savnes.

Admiraltogtet til Borringholm 1683.

Ved M. K. ZAHRTMANN.

EN dansk Orlogsflaade, Fregatterne Sværmeren og Havfruen med flere Skibe, ankrede 28. Avg. 1683 op udfor Sandvig. Under Salutdundren gik Landets høje Guvernør om Bord for at hilse paa dens talrige Admiraler, selve Storadmiralen Niels Juel, hans Broder Jens, Christian Bjelke, Henrik Span og Admiralitetsraad Christoffer Sehested samt nogle franske Officerer. Med samlede Kræfter skulde disse dygtige Stormænd her løse den Opgave at udforske Muligheden af at virkeliggjøre Kong Christian den Femtes stolte Drøm om at trygge Rigets udsatte Land Borringholm med en stærk Fæstning og rummelig Orlogshavn.

I dette Øjemed gik Niels Juel i Land baade 29. og 30. Avg., „daa blef fyrred med de groueste Stycker" fra Sandvigs Batteripost, 1 Skud af Tolvpundingeren og 2 af Ottepundigerne til Velkomst- og Afskedshilsen hver af Dagene. Andre Admiraler var en enkelt Dag i Land; kun Sehested og Jens Juel gjentog deres Landgang flere Dage, idet de mønstrede Artilleriet 1. Sept. i Sandvig og i Hasle, 2. Sept. i Rønne, 3. Sept. i Nexø og i Svanikke, 4.

www.vang-hansen.dk

Sept. i Gudhjem; 6. Sept. kom de atter i Land ved Sandvig for at sige Guvernøren Farvel, og samme Dag afsejlede Flaaden.

Lykkeligt hjemkomne til København gav Admiralerne Kongens Krigskanselli Meddelelser om deres Østersøtogts fattige militære Indhøst. Dernæst fandt Jens Juel og C. Sehested sig opfordrede til 3. Okt. at tilstille Kongen en Oversigt over Borringholms almene Forhold. Ogsaa den maatte falde lidt fattig ud. Dybgaaende Selvsyn paa Landets Kaar kunde deres kortvarige Ophold ikke have bragt dem, fortrolig Omgang med dets Bønder og Borgere havde de ikke plejet, de maatte bygge paa enkelte Embedsmænds Udsagn uden Lejlighed til selv at sigte disse fri af overfladisk og misvisende Tale. De paaraabte sig som sine Hjemmelsmænd kun Obersten og Amtskriveren, hvilke i Følge Rang og Stand var blevne deres nærmeste Borringholmsførere.

Oberst Benedix von Hatten var kun et Aar gammel paa Stedet, idet han 26. Juli 1682 var landstegen i Nexø som Borringholms Guvernør og havde taget Bopæl paa Kongens Gaard Lensgaard. Andensteds kendt for sit spændte Forhold til Borgerskabet traadte han heller ikke her i nær Omgang med Landets Folk, Amtskriveren blev hans Mellemmand, og paa sin Soteseng angrede han for Landsprovsten, at han i alt for meget havde fulgt den utro Amtskriver. Han døde 27. Marts 1685 paa Lensgaard. Amtskriver Augustus Deckner blev saaledes Hovedhjemlen for Juels og Sehesteds Oversigt, og han undsaa sig ikke for at lade de høje Regeringsherrer gaa sit Ærend i at sværte Landfolkets danske Sindelag og Landsdommer Raschs Retfærd. Det var ham

Livet om at gjøre at undergrave Regeringens Tillid til Borringholmerne og deres Landsting just i disse Dage, da stovte Bønder 24. Avg. var traadte frem paa N. Herreds Ting og havde tilspurgt kgl. Majestæts Amtskriver, om han ikke handlede som Kongens og som Bondens Tyv, i at tilregne Kongen færre Indtægter og at afkræve Bønderne større Ydelser end dem, der retteligt tilkom Kongens Kasse, og da han ikke vovede at stævne dem for denne Tyvssmædelse ind for Landstingets Dom. Bøndernes gjentagne Klagemaal og Mathias Raschs retsindige Dom førte tilsidst 26. Febr. 1691 Deckner som kagstrøgen og tyvebrændt Livsslave ind i Bremerholms Jern. Til Sandhedsvidne duede han intet.

Juels og Sehesteds Oversigt giver trods deres mislige Hjemmelsmand gode Oplysninger om rent haandgribelige Forhold, Hammerhuses Forfald, Milisens Rammer, Købstadshavne, Agerbrug og mere. Den er derfor værd at gjengive i ordrette Brudstykker med korte Sammendrag af mindre væsenlige Enkeltheder. Mærkbar er den som det tidligste Skrift, der siger, at Jens Kofoed er den, som egenlig bragte Borringholm 1658 under Danskekongens Lydighed. Denne Paastand er tidt rejst frem i Nutiden og ofte gjendreven. Kongens Danske Kanselli laa inde med Brevskaber fra 1658, som vidnede noget andet, og hvis samtidige Vidnesbyrd dette sent, 25 Aar efter Opstanden og paa tredje Haand fremsatte Udsagn ikke evnede at omstøde, selv om saa gjæve Mænd som Jens Juel og Christopher Sehested satte deres Navne under det.

De forløbne 25 Aar var lange nok til at fæste den Tanke hos Borringholmerne, at Jens Kofoeds

www.vang-hansen.dk

dristige Stordaad, at tage Printzensköld til Fange, var det egentlige i Opstanden. Denne Tanke kunde suge Næring af Frederik den Tredjes høje Paaskønnelse af Fangens Drabsmand Villum Clausen og være pustet op i Flamme ved Guvernør Martin Barteldts haanlige Omtale af Drabet som en Mordudaad. Hermed var da ogsaa Spiren lagt i Borringholmernes Sind til at optage det frodigt fremskydende Sagn om den store Svenskeslagtning, hvilket oprindeligt allerede i Jan. 1659 hørtes fortalt i København. Ud herfra forstaaes let Jens Juels kraftige Omtale 1683 af Jens Kofoed.

Saa siger det kun lidt, at man i hele den paaklistrede Slutningsforbøn for de to Officerer Kofoed og Westerwalt tydeligt hører Deckners snu Røst under Juels og Sehesteds Hænder. Den her snørklet udtalte Frygt for, at Fattigdom kan foraarsage den Daarlighed, at Borringholmerne med deres fattige Landskaptajn Jens Kofoed som Fører kunne gaa ad — Sverig til, men dog kunde bringes paa sundere Tanker ved at se sine to velagtede Officerer stige i Løn, er et rent ud Decknersk Hjernefoster. Den forudsætter en himmelraabende Ukyndighed om Borringholmernes prøvede ærkedanske Sindelag. Var blot de to Jenser komne paa Tomandshaand sammen, vilde Juel strax være bleven overtydet om Borringholmernes ubrydelige Danskhu og Kofoeds spindefjendske Svenskhad; han vilde have mødt Kofoeds vante Omkvæd: „Ere vi danske To, styre vi svenske Tre". Juel vilde have hørt alle borringholmske Hjul rulle muntert ad Danmarks Veje. De kunde til Tider knirke og kalde paa Smørelse. I hvor høj Pris Borringholmerne end satte paa Jens Kofoed, havde de alt

andet end grædt, da Frederik den Tredje 1663 havde sat de to Landskapitajners veltjente Løn ned med 200 Rigsdaler hver for at skaffe Bønderne Lindring i deres tyngende Skatter; og de vilde knirke højlydt, hvis en Lønstigning nu skulde tages ud af deres fattige Lommer.

Det store Admiralstogts gyldneste Frugter gik i Landskapitajn Kofoeds og Ritmester Westerwalts slunkne Lommer. Jens Kofoeds smukke Aarsløn fra 1658 paa 200 Rigsdaler ud over Landskapitajners andre Goder havde lidt store Skaar og var ved Inddragelsen 1680 af alle kongelige Naadegaver skrumpet ind til 80 Rdl. i Overensstemmelse med det af Kongen udstedte almene Lønreglement. Kofoed var for nøgtern til at rejse store Krav for sig selv, og at paatale denne Lønsats vilde stride mod hans Kongen skyldige Lydighed. Ved Jens Juels Mellemkomst fik han dog nu 15. Jan. 1684 et Soldtillæg paa 50 Rdl. og 10. Maj sin fulde Sold paa 200 Rdl. tilbage, ligesaa de 218 Rdl. 15 Skilling, som han havde til Gode fra Aarene før 1679. Afgiftsfri Brug af Maglegaard for sin og sin Hustrus Levetid fik han først givet 1687 (Bh. Saml., 17 B., S. 21). Hidtil havde Kongebrevene til ham intet indeholdt om hans Del i Opstanden, først nu 1684 gives de ham udtrykkeligt „for hans ved fornævnte Lands Erobring allerunderdanigst gjorte Tjeneste".

Casper Henrik Westerwalt var veltjent Ritmester som o. 1664 havde taget Kongens store Gaard Sømlegaard i Fæste og to Aar senere faaet den gjort afgiftsfri; i den følgende Tid skænkedes ham ogsaa Afgifterne af sex Bøndergaarde. Han ægtede Guvernør, Oberst Christian Geddes Datter Dorthea Mar-

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

grete. I Krigen 1675—79 udstod han megen Dravat og Travajl; „jeg veed, skrev han med god Samvittighed 1677, at jeg forgangen Vinter ikke en eneste Gang har været i mit Hjem, men uafbrudt har liget i Feltlejr med mit Folk og ligesaa denne Sommer, indtil den danske Flaade kom i Søen", — et slaaende Billed af den byrdefulde Indsats, Bondemilisen under Rigets Krige ydede i at værge sit Land. Af ukendt Grund, maaske en Overilelse mod en stram Vicekommandant, fradømtes ham 1682 hans Rytterkompagni, som Kongen 2. Dec. overdrog til Obltn. Andreas Buggenhagen. Allerede 1. Maj 1682 var ham afkrævet tre Aars Skatter af Sømlegaard og de sex Bøndergaarde, som han var vedbleven med at oppebære med Urette efter Inddragningen af alle kgl. Naadegaver. Nu bragte Juels Forbøn Kongen til 27. Nov. 1683 at sikkre Westerwalt 100 Rdl. i aarlige Ventepenge og til 23. Juni 1684 at eftergive ham de uretteligt modtagne Gaardsafgifter. Endeligt tilstedte Christian den Femte ham 30. Marts 1686 fortsat Sæde paa Sømlegaard, afgiftsfri fra helt tilbage til Naadegavernes Ophævelse og hans Levetid ud. Da Westerwalt døde 1702 paa Sømlegaard, fæstede den bondebaarne Mikkel Mogensen baade Gaarden og den adelsbaarne Ritmesterfrue, og de omsorgsfulde Rentekammerherrer udtalte deres glade Tilslutning til, at Enken lykkeligt fulgte med i Fæstet.

En stedsegrøn Frugt satte Admiraltogtet i Arnaga Fiskerleje. Flux 12. Okt. hidkom Fregatten Den flyvende Abe med Generalingeniør Gottfried Hoffmann og hans Kapitajnstab, som skulde pejlsætte og kortlægge Havnen Arnaga, og 14. Dec. lagde Orlogs-

kapitajn Niels Larsen Barfod Fregatten Stjernen for Anker bag Arnaga Rev for at prøve Vinterhavnen her. Stjernen skruedes ned af Isgang og forlodes 14. Marts 1684 som Vrag (Bh. Saml., 12. B., S. 86—104). Det blev da Christiansø og ikke Arnaga Fæstningshavn, som Hoffmann endnu samme Aar byggede op over Østersøen.

Jens Juels og C. Sehesteds Oversigt af 3. Okt. 1683 har væsenligt følgende Indhold: Stormægtigste Konge, Allernaadigste Herre! Saasom vi have været paa Borringholm og der Landet overalt beseet, da have vi vor allerunderdanigste Pligt eragtet, derover at gjøre E. K. M. udførlig Rapport. Hvad Slottet angaar, da ligger det paa en høj Klippe, utilgængeligt paa somme Steder, men paa de fleste Steder kan man let komme dertil, og har det hverken Defense [Forsvarsstand], ikke heller kan det uden stor Bekostning gjøres; og naar dette var gjort, vilde dertil [udfordres] saa stor Garnison, som fire Borringholms Revenuer [Kronens aarlige Indtægter af Bh. var o. 25.000 Rdl.] ej kunde underholde. Herforuden maatte meget anvendes til at istandsætte det, som er nedfaldet. In Summa hver Daler, der forbruges derpaa, er anvendt til Skade, og kan samme Slot ikke agtes for andet end en Forraad af Landet [end at forraade Landets Forsvar], thi det forsvarer intet, og Undersaatterne kunne ingen Tilflugt have derhen, mens en Fjende kan lettelig postere sig deri, og dermed er alting borte. Besætningen, foruden deres Officerer 50 Mand, bor strøet paa Landet, eftersom ingen Huse-Rum er paa Slottet, de kunne være i; 16 Mand

www.vang-hansen.dk

holde Vagt i 8 Dage, saa afløses de af andre; Obersten [von Hatten] er deraf Kapitajn [Garnisonschef].

6 Købstæder holde hver et eget Kompagni og Fane. 4 Herreder, hvert gjør et eget Kompagni, som bestaar af de Bønder, der ere gifte og sidde for Huse og Gaarde; de have tilsammen 8 Tre- og Topundigere løbende Skyts foruden de faste Stykker i Vagtposterne. Desuden er der 3 Kompagnier af det unge Mandskab af dem, som endnu tjene og ikke ere ved Gaarde og skifte dagligt Ophold; disse staa under Obersten [von Hatten] og to Landskapitajner [Jens Pedersen Kofoed og hans Fætter Peder Jacobsen Kofoed; hvert Kompagni talte 143 Karle].

1 Kompagni til Hest dannes af dem, som hellere vil tjene til Hest end bære Musket, og ere de derfor vagtfrie [154 Ryttere, som ride for deres egne Gaarde]; de bede sig frie for [de fra 1. Jan. 1680 ny paalagte] Arbejdspenge, for hver 9 Mark danske, i alt 300 Rdl. om Aaret [Deckners grove Udregning]. — Bønderne, som bære Musket, begære fri Munition og Lunte, som falder dem besværligt selv at bekoste. — Obersten sig beklager, at han af Præsteskabet intet rigtigt Mandtal kan bekomme, og det ej vil ham konsiderere [agte], men refererer [henholder] sig til Biskopen i alt [Mandtal havdes næppe inden 1687, da Førelse af Kirkebøger forordnedes].

Hvad Justitien [Domstolene] angaar, da er der en gemene Klage over Landsdommeren [Mathias Rasch], at han slet Justitien administrerer [forestaar] og alle Folk over Loven opholder, hvilket og baade Obersten og Amtskriveren [Augustus Deckner] angav.

Købstæderne angaaende, da er der 6 paa Landet, som have Købstædprivilegier, nemlig Hasle, Rønne,

Aakirkeby, Nexø, Svanikke, Sandvig. Disse due næsten alle intet, og 3 af dem (Sandvig, Hasle, Aakirkeby) kan hver omtrent lignes med Valby [ved København]. Dog er der dem, som er værre. — Hvis en Havn, tjenlig al Landsens Handel med Ind- og Udskibning derhen at deriveres [overføre], kom til Perfektion [Fuldendelse], da var tjenlig at gjøre disse 3 Steder til Bønderbyer og forbyde dem Skibsfart.

Den store Mængde af Dyr [Krondyr] forhindrer Bønderne mere Land at kultivere og lægger dyrkede Marker øde, især Østrelarsker Sogn at være deraf saaledes tilredt, at det er næsten halv øde [af Sognets 70 Gaarde var kun 13 øde og forarmede], saa at dersom Eders Majestæt ikke skulde behage, Dyrenes Tal mærkelig at mindske, ville Undersaatterne dagligt aftage [svækkes. Hofskytten var 17. Sept.— 8. Okt. 1684 paa Borringholm at skyde 100 Hjorte].

Landets Rigdom bestaar i Heste, Øxen og Smør. Nu er der gjort Forbud mod Heste-Udførsel, for at faa Heste til Kavalleriet, men det har til Borringholm ingen Rapport [Hensyn], thi de ere dertil ikke tjenlige, og er det en god Hest, som paa Borringholm er værd 8 til 10 Rigsdaler. Det synes derfor gavnligt, at dem Hestes Udførsel fri tillades, særdeles af dem som var over 8 Aar, saa beflittede de sig mere paa Stutteri [Opdræt], og at der en billig Told blev paasat, som ej højere vel kunde være end 1 Rdl. Stykket. Øxentolden er og for høj i Proportion [Forhold] af Kvægets Værdi og kan vel ikke gives mer end 1 Rdl. Stykket, thi den bedste derpaa Landet købes, efterdi Kvæget er smaat, for 8 Rdl.

Til Havn at komme [faa lagt] have vi ingen bekvemmer Sted kunnet finde heller opspørge end

www.vang-hansen.dk

Arnache. Om denne har først Amtskriveren os berettet, at det var der deres [Skippernes] Vinterhavn i Nøds Tid. De omboende Fiskere have dernæst gjort os en Afridsning, som de det forstod. Endelig er Major Melderup med Kapitajn Bagge Knudsen og nogle Styrmænd [fra Orlogsflaaden] didskikkede og have gjort den Afrids, som Eders kgl. Maj. er overleveret. Det synes tjenligt, Gabet mellem begge Revene [Revets nordre og søndre Del] at indsnevre ved sænkede Fartøjer og hist og her forhøje Revet med nogle Sten samt for denne Vinter at befale hele Landet at tilføre, hver Mand, 3 eller flere Læs store Sten og at Tømmer til nogle Stenkister tilvirkes. Om Forts Anlæggelse paa Landsiden ved Arnack tilraades Hoffmann eller en anden didsendt. — Herforuden er og Ertholmen, hvor Havnen saa at sige er gjort af sig selv, og fattes intet andet end dens Forsikkring med tre maadelige Taarne.

Landets Maintien [Fasthold, Tilslutning til Danmark] bestaar en god Del i Undersaatternes Affektion og Devotion [Lyst og Lydighed] til Eders Majestæts Tjeneste. Det viser noget nær den Aktion [Rejsning], som de gjorde mod de Svenske Anno 1658 for at komme til deres rette Herre. Og omendskønt de ved denne samt ved den, som med den svenske Stranding [4. Dec. 1678 ved Sose] er skeet nu i sidste Krig, have gjort sig temmeligt stinkende for de Svenske, saa holdes dog for Eders Majestæts Tjeneste, at de, som ere der paa Landet i nogen Consideration [Agtelse], holdes i god Humør. Særdeles er om den Materie tvende Ting Eders Maj. at referere [foredrage]. Det ene angaar Kapitajn Jens Kofoed, som er den, som eigentlig bragte Landet i sidste

Fejde [skal være Krigen 1658—60] i Eders Majestæts Devotion [Lydighed]. Hans Majestæt højlovlig Amindelse [Frederik den Tredje] gav ham derover en Pension paa 200 Rigsdaler aarligt hans Livstid at nyde, siden konfirmeret [stadfæstet] af Eders Maj., men siden ved Benaadingernes Ophævelse [1680] er den ham betagen. Nu staar han ikke saa eigentlig efter at naa samme Penge igjen aarligt, men eftersom ham endnu deraf resterer mellem 200 og 300 Rdl., om de ham udi visse Restantier [udestaaende Gaardskatter] maatte betales. Og eftersom ham en Bondegaard [Maglegaard] er bevilget hans Livstid paa omtrent 70 Rigsdalers Indkomst, hvilken han ganske af Øde optaget har, at ham samme Benaading ogsaa paa hans Hustrues [Lisabet Akelejes] Livstid maatte extenderes [udvides] til hans derpaa anvendte Bekostnings Erstattelse. Manden er fattig, har mange Børn og er der paa Landet meget considereret [agtet]. Det andet er Ritmester Westerwalt, han er nu der paa Landet ikke ilde anseet, har nu længe kommanderet deres Ryttere, han tjente vel enten at blive noget akkommoderet [fremhjulpen] eller derfra paa et andet Sted [forflyttet]. Der synes at være Fattigdom, som kan foraarsage Daarlighed.

Dette er det fornemmeste, som vi have ment [os] skyldig at være Eders Majestæt at referere [foredrage] om Borringholm. —

[Rigsarkivet. Krigskanselliet, indkomne Sager, Okt. 1683, A, 738 a.]

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

Bornholms gravhøje i sagnoverleveringen.

Af INGER MARGRETHE BOBERG.

På Bornholm kendes en 6—700 gravhøje. De stammer næsten alle sammen fra broncealderen, d. v. s. fra o. 1500 til o. 600 før Kristi fødsel. Af jordfaste oldtidsminder fra før den tid kendes kun en runddysse ved Arnage og knap en snes jættestuer. De sidste ligger næsten alle i kystegnene, hvor stenalderfolket har holdt til. Fra broncealderens yngste tid og fra jernalderen stammer røserne, små stenhøje eller -tuer, der sjældent er over $^1/_2$ m høje. De forsvinder ganske i landskabet, og skønt der findes flere tusinde af dem, er det kun en enkelt, der er så stor, at den kan kaldes en høj. For fuldstændigheds skyld vil jeg lige nævne den forhistoriske tids yngste grave, brandpletterne, der ligesom røserne er ret ejendommelige for Bornholm. Både røser og brandpletter er brændtbensgrave.

Disse oldtidens gravhøje har altid spillet en stor rolle i folkets fantasi. På grund af deres størrelse tænkte man sig, at de var opkastet af og over kæmper, og kaldte dem jættehøje, kæmpegrave. Eller at de var beboet af troldtøj, underjordsfolk, hvorfor

de andre steder kaldtes troldhøje. Og med ærefrygt og ligefrem skyhed så man på dem. Det er denne ærbødighed, vi kan takke for, at så forholdsvis mange af de gamle gravhøje endnu den dag i dag er bevaret. Og dog har det 19. og 20. århundredes oplyste og flittige bonde fået jævnet over halvdelen af højene på Bornholm.

Jeg skal nu søge at gøre rede for de sagn og overtroiske forestillinger, der knytter sig til de bornholmske gravhøje, sådan som vi kender dem fra de ældste, sparsomme beretninger indtil den nyeste tid, da først Svend Grundtvig, så E. Tang Kristensen og i de sidste årtier Dansk folkemindesamling (DFS) har gjort et stort arbejde med at faa indsamlet folkemindeoptegnelser fra hele landet, og ikke mindst fra Bornholm. Og dog er der sikkert endnu mangen gammel bornholmer, der kender flere sagn end de optegnede. Fra Vestermarie, Olsker, Rø og Østerlars har vi f. ex. ikke en eneste optegnelse om de over halvandethundrede gravhøje, som findes der. (Se dog s. 62). Idet jeg nu gennemgår hele øen sogn for sogn, skal jeg i hver enkelt fremdrage alle de høje, som overlevering eller folketro ved noget at berette om. Under arbejdet har jeg stadigvæk rådført mig med amtmand E. Vedels udmærkede værk: Bornholms oldtidsminder og oldsager 1886 og 1897.

RØNNE LANDSOGN.

Ved mange danske byer ligger endnu en Galgebakke eller et Stejlebjerg og minder om en retsforfølgelse, der var mindre human og mere ligetil end vor tids. På Bornholm ligger således Galgebakken syd for Nexø, Hammerens fyr på Stejlebjerg, Blanchs

www.vang-hansen.dk

hotel på Galgebakkerne, og i Østermarie Retterhøjene ved Rakkerå. Også Rønne har naturligvis haft sit rettersted, og den har ikke nøjedes med eet. Syd for byen ligger Galgeløkken, der senere blev exercerplads, og nord for byen tæt vest for Frydenlund mølle skal Galgehøjen have ligget; således kaldtes nemlig tidligere Nebbehøj ved Nebbe- eller Galgeodden. Det *folkelige* navn for hele egnen har dog altid været Nebbe [næba]. På matrikelkortet fra 1870 kaldes højen for Tyvefonten. Og da den o. 10 år senere delvis blev sløjfet, viste det sig, at det var med rette, man havde formodet et gammelt rettersted her. Thi der lå flere skeletter og skeletdele både i højens overflade og rundt om i nærheden; men inderst inde en velbevaret stensat broncealdergrav. Det er ikke noget ualmindeligt, at gamle gravhøje senere bruges som rettersteder. Fra Jylland kender vi således adskillige exempler[1]). Derimod færre fra de danske øer, når der altså lige ses bort fra Bornholm. Her ligger — foruden de nævnte henrettelsessteder, der alle er naturlige bakker — en Galgebakke vest for Hammersholm og én i Vestermarie på Enesbjerg — også kaldet Galgebjerg — samt et Stejlebjerg oppe på Lyngen i samme sogn, og de er alle ligesom Galge- eller Nebbehøj gamle gravhøje. Ved Rønne skal desuden Tornhøj ved grænsen til Ny Lars sogn være et fordums rettersted[2]) (Vedels Kjærlingehøj?), endnu o. 1825 blev der henrettet en mand, som havde dræbt sin kone ved at hælde smeltet bly i øret på hende[3]).

[1]) Årbøger for nord. oldkyndighed og historie 1902 s. 301 ff. [2]) Arkitekt Thorsens oplysning til stednavneudvalget. [3]) DFS. 1906—23: 641 cand. mag. Th. Teinnæs, f. i Rønne.

Da Louisenhøj gård i Rønne vang blev bygget i 1880'erne, ødelagdes en høj, Byjggjehøj, der var beboet af underjordsfolk, hvorfor mange fuldt og fast troede, at det aldrig gik an at bygge der[1]).

KNUDSKER.

Nord for Rønne inde i Sandflugtsskoven ligger de kendte Tillehøje. Da kong Christian VIII i 1824 som ung prins foretog en rejse rundt på Bornholm, lod han blandt andre også en af Tillehøjene åbne, og man fandt en grav fra broncealderen i den[2]). Til minde om prins Christians ophold er der rejst en smuk sten i skoven. Det må sikkert være en af Tillehøjene, en ung højskoleelev tænker på, der fortæller et sagn om „Tilshøj lidt øst for Rønne", højene ligger i nordøstlig retning. Sagnet er optegnet af højskolelærer Jens Kamp efter en af hans elever i tidsrummet 1865—75. Denne mener, at navnet på højen, hvis betydning er meget usikker, kommer af, at højen var beboet af en trold, der hed Til. Engang kom der en sort kat løbende til et lille hus, der ligger et stykke fra, og da de længe havde ønsket sig en kat, fik den lov til at blive der. Men da manden nogen tid efter en aften kom forbi højen, kom der en lille kvinde ud og råbte til ham: „Sig til din kat, at Til er død." Hjemme fortalte han sin kone, hvor underligt det var gået ham ved højen, og imens sad katten og spandt under kakkelovnen. Men så snart den hørte, at Til var død, sprang den ud og raabte: „Er Til død, så må jeg skynde mig hjem!" Så vidste de, at det var en trold, de havde huset[3]).

[1]) Lærer Alfred Larsen 1912 til stednavneudvalget, cand. mag. Teinnæs 1932 til DFS. [2]) Antiquariske annaler IV s. 385 og 585, Bornh. samlinger 1925 s. 32. [3]) (E. Tang Kristensen:) Danske sagn 1928 nr. 284, DFS. X bl. 175.

www.vang-hansen.dk

En ganske lignende oplevelse havde nogle Rønneboere, der kom kørende på vej til det berømte gilde i Rutsker. Da de kom forbi den nordlige Bybakke, hørte de nogen råbe: „Hælsa i gjijljed a Philøp e dør!" Og da de siden fortalte om det i Rutsker, hørtes der en høj jamren rundt omkring: „Aa e Philøp dør!" Det var de underjordiske, der sådan fik bud[1]). Gildet i Rutsker holdtes i fri luft på den såkaldte gildesvald[2]). Det er et sagn, der er kendt over hele Skandinavien, vi her træffer. Undertiden optræder trolden eller undervætten, som her i Knudsker, i skikkelse af en tilløbende kat. Eller han bor under huset, uden at beboerne aner noget om hans existens. Oftest er han dog kun paa besøg og får gennem mandens beretning bud om at skynde sig hjem til højen, hvor han hører til. Således er f. ex. forholdet i Østsjælland, hvor trolden er listet ind fra Elverhøj for at tappe sig en kedelfuld af gårdens gode øl og nu får så travlt, at han glemmer både kedel og det hele![3])

Allerede på Kristi fødsels tid har den græske forfatter Plutarch optegnet et meget lignende sagn om den store Pans død[4]).

Om „bakketrold eller puslinge" oplyser endvidere P. N. Skougård, der er født i Knudsker sogn 1783 og har udgivet en beskrivelse over Bornholm, at man mener, tordenen forfølger og dræber dem[5]). Det er en gængs forestilling både i Danmark og Sverige og står vel i forbindelse med, at tordenen opfattes

[1]) J. P. Møller: Folkesagn fra Bornh. 1867 s. 32. [2]) Kai Uldall i „Fortid og nutid" 1930 s. 177. [3]) Se Danske studier 1931 s. 10 f. [4]) De defectu oraculorum 17. [5]) Bornholms beskrivelse 1804 s. 111 > J. M. Thiele: Danske folkesagn [2] II s. 122 anm.

som den kørende tordengud, jf. svensk åska = asens agen eller køren.

Jeg omtalte før, at gravhøje ikke sjældent er blevet brugt som rettersted og derfor har faaet navnet Galgehøj. Mange steder i Danmark, dog fortrinsvis i Jylland, har der ogsaa været holdt ting ved gravhøjene, der da ofte får navnet Tinghøj[1]); men denne brug kendes slet ikke på Bornholm. Et minde om, at der dog vel også her er blevet holdt ting under åben himmel, har vi måske i de længst sløjfede „Tingborde" ved Tækkerhuset sydøst for Rønne. For øvrigt er Tingstene en alm. benævnelse for kredsformede stensætninger, deraf har f. ex. Tingstenebakken ved Svaneke navn.

Derimod er det uhyre almindeligt, at de bornholmske gravhøje — så vel som andre højdepunkter — er blevet brugt til at tænde bavn på, når der var fare på færde. Det omtales både af Thurah 1756[2]) og af Pontoppidan 1767[3]) og bekræftes af talrige stednavne. Gamle gravhøje, der har været benyttet således, er foruden Bavnehøj her i Knudsker sogn: en Bavnehøj ved Allinge, i Nyker, Klemensker, Rø, Øster Lars, Bodilsker og Ibsker sogne, samt Bavne- eller Risehøj i Østermarie.

NYKER SOGN.

Ved Blykobbegården har der ligget en hel samling af gravhøje; men nu er der kun et par stykker tilbage. Øst for gården lige ved landevejen blev der o. 1890 sløjfet en høj, der viste sig at være fuld af oldtidsgrave. Så det var ikke så mærkeligt, at den i sin tid var meget berygtet, og at en rød kalv siden

[1]) Carl Neergård: Thinghøie og thingdysser i Årbøger for nord. oldkyndighed og historie 1902 s. 292 ff. [2]) Bornholms beskrivelse s. 125. [3]) Danske atlas III s. 224.

www.vang-hansen.dk

spøgte på gården om natten[1])! Og godt, at den blev sløjfet, for på grund af sin beliggendhed lige ved hovedvejen var den ikke let at undgå. Bibliotekar Stub Jørgensen, der i Bornholms Socialdemokrat 1921, 1925 og 1926 har skrevet en række artikler om folketroen på Bornholm, har af en gammel bornholmer fået en udførlig beretning om en hjemtur fra Rønne, som hans far og bedstefar havde. Lidt før den omtalte høj kunde hestene pludselig næsten ikke trække vognen, og det skønt den næsten var tom, og begge mændene til sidst sprang af for at lette den. Først da de var kommet et par hundrede alen forbi højen, kunde hestene igen sætte i trav. Mens kusken nu havde nok at gøre med at få dem standset igen, opdagede sønnen en underlig fyr i vejgrøften, og det var sagtens ham, der var skyld i trolderiet: „Jå helste goautan, men hajn drejada hâud om å spælada så ujneligt på mig å svârde ente; hadde der vad tid te'd, hadde jâ tâd'ijn om snudan." „Ded va sâtan regjera mig godt, du inte fikj tid te'd; de va nok de bedsta å la dejn horrijn stå," svarede bedstefar[2]).

Der skal også være underjordsfolk i Holmegårdshøj ved Sorthat, den er blevet set på 4 gloende pæle[3]) i Sandershøj og Grimeshøj[4]). Sandershøj ved Lillegård er i den allernyeste tid,vist o. 1920, blevet frelst fra at dele skæbne med højen ved Blykobbegården. Lige efter at man var begyndt på at rydde højen, faldt nemlig et barn i en dam og druknede; og så troede man, det var „de i højen boende væsener", der var blevet fornærmet og havde voldt barnets død[4]).

[1]) DFS 1906—23: 652 Kure. [2]) Bornh. Socialdemokrat 1926 nr. 151. [3]) Af Teinnæs' oldemor, † 1832. [4]) Bornh. Tidende $^{2}/_{12}$ 1926 og DFS 1906—23 lærer K. M. Kofoed efter gårdmand Laurits Hansens kone, f. o. 1860, hun boede før på Munkegård.

Mere menneskevenlige er de underjordiske i Sjæl- eller Sjælshøj øst for Buldregård. Allerede Skougård fortæller, at de undertiden lukkede folk ned i højen, men ikke for at gøre dem noget; tværtimod blev de godt beværtet og, så snart de ønskede det, igen sluppet ud. Stub Jørgensen tilføjer, at de dog ikke måtte fortælle nogen, hvad de havde oplevet i højen, for så blev de altid hjemsøgt af en eller anden ulykke[1]). Dette sagn har fru C. Barner-Ågård benyttet i sin roman Jonskirken, der udkom i 1874 under pseudonymet Annita Carell. Hun fortæller her s. 41—52 om Sigurds ophold i Sjælhøj, hvis indre beskrives som en slags Aladdins vidunderhule, hvor det underjordiske folk flittigt arbejder i sine værksteder, mens deres hære om natten sendes op på Lyngen for at kæmpe med landets fjender. Da Sigurd kommer ud igen, er han som andre bjergtagne i lang tid halvt sløv og vender stadig tilbage til højens nærhed. Først alterets sakramente gør ham atter til sig selv.

Sjælhøj er nu fredlyst. Sjælshøj synes at være en yngre form. Da den ligger lige ved Lillegårds skel, ligger det nær at antage, at højen har fået navn derefter, idet „sjæl" er den bornholmske udtale af „skel". Navnet er ikke enestaaende: i Aaker sogn ligger der en Skjelhøj lige ved Skjelbro, således stavet på generalstabens kort.

Vi har fra Nyker sogn nok et vidnesbyrd om den meget almindelige folketro, at højene om natten kan rejse sig på gloende pæle. Det er en høj ved en gård ikke langt fra Buldregård, der julenat skal stå

[1]) Bornh. beskrivelse 1804 s. 324, Bornh. Socialdemokrat 1921 art. IV.

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

på fire ildsøjler; sål. fortæller fru M. Poulsen, der er præstedatter fra Nyker[1]). Gården, der er tale om, må vist være Ellebygård i Vestermarie sogn; den ligger lige ved sognegrænsen en halv fjerdingvej fra Buldregd.

Men det er også den eneste gravhøj i Vestermarie sogn, vi kender noget sagn om[2]). Sagnene om Stenhøj, hvor Hammershus først skulde være bygget, men bygningen blev hindret af de underjordiske, vil jeg her ikke gå ind på[3]). (Se s. 68). Stenhøj er nemlig en naturlig bakke og ingen gravhøj.

NY LARSKER SOGN.

I Nylars sogn træffer vi på et karakteristisk bornholmsk sagn. Allerede i Nyker så vi, hvor forsigtig man skulde være med at ødelægge en høj og derved krænke dens underjordiske beboere, der ikke lader sådan noget uhævnet. Disse såkaldte højbrudssagn er uhyre almindelige over hele Danmark. Det ældste, vi kender på Bornholm, er optegnet i foråret 1762 vistnok et sted på nordlandet og trykt i Fruentimmer- og Mandfolketidenden 1770 nr. 18. Hvem optegneren er, vides ikke[4]). På en rejse har han af en bonde, han tilfældig er kommet i berøring med, hørt både om en mand, der blev syg, og om en, der blev sindssyg, kort efter at han havde kørt jord bort fra en høj på sin jord: „man mente, han havde forgrebet sig mod de underjordiske".

I nyere tid synes imidlertid højbrudssagnene på Bornholm at have fået et særligt præg, idet de underjordiske, der er gjort „huzavijlla" med eller uden lov slår sig ned i den nærmeste gård, hvor de så spøger og larmer på det frygteligste. Sådan gik det t. ex. i Dammegården (17. sgd.) i Ny Lars sogn, da ejeren tog fyld til en stuelænge — eller var det en kostald? — fra en høj ved gården. Han var oven i købet så letsindig selv at tilbyde underjordsfolkene plads hos sig, da de klagede over, at skønt de havde boet i højen, længe før der overhovedet var nogen gård til, skulde de nu gøres husvilde af ham. Men han fik ikke megen tak for sin gæstfrihed: først døde han selv, og så en datter, og kort efter en søn. Der var især et bestemt kammer, det altid var galt med, og hvor ingen kunde komme ind uden at blive syg og dø; det var da også netop det, datteren døde i! Vi har tre optegnelser af dette sagn. Ældst er lærer Chr. Weiss', der selv har fået det fortalt af Dammegårdsmanden kort før hans død; det var, mens Weiss var lærer i Klemensker 1860—63[1]). Noget yngre er lærer K. M. Kofoeds optegnelse efter husmand Martin Madsen, der mener, det mest var i loen og hestegangen, underjordsfolkene regerede; og det så slemt, at det endnu kan knibe for folk at få deres heste til at gå forbi gården; den ligger lige ved landevejen, 1 mil fra Rønne[2]). Endnu i 1927 har magister Rohmann optegnet det samme sagn efter cand. mag. P. K. Stibolt, f. 1873 i Robbedale; han fortæller, at køerne ikke kunde få ro i stalden, før jorden var kørt tilbage til højen[2]).

Foruden dette højbrudssagn har vi fra Ny Lars sogn 3 forskellige beretninger om, hvad man kan

[1]) DFS. 1906—23: 652 A. Thorlacius 1911. [2]) Kunstmaler Køie har i 1932 optegnet et højbrudssagn og et sagn om vildfaren ved en høj i V. [3]) J. P. Møller: Folkesagn 1867 s. 5, DFS. 1906—23: 644 og 653. [4]) Bornh. saml. XIX s. 80—85.

[1]) Danske sagn 1892 nr. 577 < DFS. XVI bl. 410, opt 1882 [2]) DFS. 1906—23: 654.

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

opleve, når man kommer i nærheden af en troldhøj. Troldhøj er ligefrem egennavn på en stor høj syd for St. Strandbygård. Alle tre oplevelser er fra vor tid og viser, hvilke hallucinationer overtroen endnu i slutningen af det 19. og begyndelsen af det 20. århundrede kan fremkalde. Den første er optegnet til J. Kamp af højskoleelev Karen Holm mellem 1865 og 1875. Det var en kone, der fandt et stort ben på en høj og tog det hjem med sig. Men hjemme viste det sig, at det var voxet fast til hendes hånd; og hun slap først af med det igen, da hun på en klog kones råd gik tilbage til højen på samme tid, som hun sidst havde været der. Så faldt benet også af af sig selv, men hendes håndled var stift siden den tid. Højen er ikke nærmere betegnet; men der skulde bo troldtøj i, og man havde ofte set en blålig lue stige op af den, ligesom de forbikørendes heste altid stejlede, når de kom til den, og ikke var til at få ud af pletten[1]). De 2 andre optegnelser skyldes avlsbruger Peter Thorsen på Pedersker smålyng[2]). Han er født 1872 som søn af smeden ved Arnage, har opholdt sig der til sit 19. år og selv hørt de pågældende fortælle deres oplevelser. Først var det Jens Olsen Marker fra en af Arnages stæl, der så et lyst dyr, da han gik forbi den store høj sydvest for Vellensby (12. sgd.). Men da han greb efter dyret, greb han i den tomme luft: og idet det forsvandt, hørte han et stærkt drøn i højen![3]) Og så var det den gamle møller i Arnage, Hans Riis, der en aften stod og så på Kællingehøjene. Det er 2 fredlyste høje øst for St. Myregård, hvor man siger, at der bor en

[1]) Danske sagn 1928 nr. 486. [2]) Se også P. Thorsen: Vor hjemstavn 1931 p. 54. [3]) DFS. 1906—23: 654.

kælling, en „skrusa". Og pludselig så han hende komme ud af højene og „fare sønden efter ud over agrene. Der satte hun noget fra sig ligesom 2 sold. De løb hen over marken til hver sin side og trillede en længere tur bort fra kællingen og vendte derpå tilbage til hende igen; det hele blev med det samme til en rødbroget kalv, der løb ad Rise"[1]). Kalven og skumringen og forestillingen om kællingen i højene har tydeligt nok slået sig sammen om at fremkalde synet hos den gamle.

KLEMENSKER SOGN.

Vi er nu færdig med Vester herred og kan gå nord på til Nørre herred, hvor vi for resten kun har sagnoptegnelser om høje fra Klemensker og Rutsker sogne. I Klemensker træffer vi flere exempler på den form for højbrudssagn, vi under Ny Lars sogn omtalte som særlig bornholmsk.

Den ældste beretning er urmager J. P. Møllers fra 1867. Det var manden i Sæderegården, der o. 1795 var ved at køre en høj bort og pludselig hørte en stemme, der bad ham ikke at tage så meget af højen, for så gjorde han så mange husvilde. Da manden så ligesom Dammegårdsmanden i Ny Lars tilbød dem plads hos sig, blev der en farlig spøgen og rumsteren i gården; især var det datteren, det gik ud over. Men til sidst blev præsten da hentet, og han fik dem virkelig manet bort[2]). Det må nok være Jørgen Koefoed, der var præst i Klemensker 1771—1808. Samme begivenhed omtaler Chr. Weiss (se

[1]) DFS. 1906—23: 654, Bornh. Tidende $^{7}/_{12}$ 1926, P. Thorsen: Vor hjemstavn 1931 p. 60; > K. M. Kofoed: Sagn og sagaer 1928 s. 142. [2]) Folkesagn fra B. s. 34.

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

s. 63), og skønt det er omtrent samtidig med J. P. Møller, han har hørt derom, er hans gengivelse en del anderledes og meget mere udførlig. I stedet for præsten hentes her først en klog kone fra Øster Larsker og så en klog mand, Klavs Anker, der prøver at ståle for datteren; men ingen af dem har held med sig. Foruden med hende er det også galt med en dør, der ikke kan lukkes, hvor mange gange man så forsøger[1]). Chr. Weiss nævner ikke gårdens navn, men „den gård, Ole Nielsen nu (o. 1862) har". Og i en optegnelse fra 1927 af rentier J. P. Riis[2]) siger denne, at det netop var Sæderegården. Sæderegården ligger ikke langt fra grænsen til Øster Lars sogn. For resten har J. P. Riis den opfattelse, at det var Ole Nielsen fader, Niels Olsen, der o. 1800 kørte højen bort; men det passer ikke rigtigt med tiden. Ellers stemmer denne optegnelse med J. P. Møllers. Endelig har seminarist G. Josefsen, f. o. 1845 i Gudhjem, omtrent på samme tid som J. P. Møller og Chr. Weiss, nemlig 1863, optegnet sagnet til Sv. Grundtvig[3]). Denne variant afviger heller ikke meget fra J. P. Møllers. Gårdejeren hedder her Klavs Anker. På folketællingslisten fra 1787 står den 44-årige Claus Johansen opført som ejer af Sæderegården, 2. vornedegård.

Lige så uheldigt som Sæderegårdsmanden gik det Pær Rasmussen på Duebjerggård. Han tog o. 1857 fyld fra en høj lige syd for gården trods de underjordiskes advarsel mod at gøre dem husvilde. Han

[1]) Skattegraveren X 1888 nr. 2, Bornh. Socialdemokrat 1926 nr. 153. [2]) DFS. 1906—23: 661. [3]) Da. sagn. I 1892 nr. 568, Bornh. Socialdemokrat maj 1921, art. V.

blev syg lige efter og døde efter et par års forløb. Også hans søn og svigerdatter døde i løbet af 2—3 år, da de tog fyld fra højen[1]). Gården ligger, som navnet antyder, lige ved Duebjerg, der ligesom Rispebjerg og andre bakker i frugtbare egne ofte er benyttet til opførelse af høje. Der er fundet spor af en halv snes sløjfede gravhøje fra broncealderen, og een ligger der endnu øst for Nygård. Ejeren af denne gård, Andreas Westh, begyndte i 1866 at køre en mindre kæmpehøj ud i en dam ved siden af. Men da kun gravkammeret var tilbage, forløftede hans 16-arige søn sig på en af stenene ved foden af højen og døde. Atter her troede man, det var de underjordiske, der havde hævnet sig, og resten af højen fik lov at blive stående[2]). Det må vist være det gravkammer, som Vedel omtaler nordvest for gården.

Endnu et vidnesbyrd om rædselen for de husvilde underjordiske har Stub Jørgensen fået af en gammel bornholmer, der i efteråret 1885 begyndte at grave i den berygtede Trægårdshøj. K. M. Kofoed kalder den Træguds høj![3]) Den ligger o. 2 km nordøst for Klemenskirke. Det var et par gamle husmandsfolk, Anders Larsen og Anders Lârska, der kom og bad dem så mindeligt om at holde op med at grave: „A, vi gamla stakkala, som boer så nær, hva ska vi då gjorra, nu vi få dom i husa?" Og ganske rigtigt! Nogle dage efter kom konen igen og beklagede sig: „Ded e rent forfærdeligt nu hjemma; vi hâr ikje hat nattaro å ikje få'd saved en enesta nat, sin ni lå å rodada i bakkajn. Di rommestera seddan på tijled, ja du fredsens sikkedan!" o. s. v.[4])

[1]) og [2]) DFS. 1906—23: 661. [3]) Sagn og sagaer 1928 s. 133. [4]) Bornh. Soc. 1926 nr. 152.

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

I Klemensker kendes for øvrigt det fra Lund så berømte sagn om jætten Find, der hjalp st. Laurentius at bygge domkirken. Det fortælles også i Povlsker og om flere danske kirker. J. P. Møllers optegnelse fra Klemensker[1]) er ligesom en af seminarist K. J. Jensen 1910[2]) muligt påvirket af Poul M. Møllers populære digt „Sanct Laurentius" fra 1816. I stedet anfører jeg derfor en udmærket variant, som particulier Kure i Nyker 1930 har optegnet. Find-sagnet er her ligesom i Povlsker sogn forbundet med sagnet om de underjordiske, der ikke vil tåle, at man bygger en kirke dèr, hvor de bor. (I Vestermarie Hammershus). Klemensker kirke ligger nemlig på en højde, hvor der i hvert fald før i tiden var været „underjords":

„Der var engang en mægtig mand dømt fra livet. Men han kunde slippe fri, hvis han kunde bygge en kirke paa højen. Han begyndte så at bygge. Men hvad han byggede om Dagen, forsvandt om natten. Han lå så en nat for at passe på og var meget bedrøvet. Da kom en gl. mand til ham og bad til at bygge kirken. Han skulde blot sige hans navn, når han fik den færdig, hvis ikke vilde han have hans øjne. Tiden gik, kirken var straks færdig, han havde ikke fundet navnet. Han lagde sig igen på højen bedrøvet, så hørte han børn skrige i højen. Moderen tyssede på dem og sagde: „Nu kommer fader Find din hjem, og så får du kristenmands øjne at lege med." Glad blev manden, for nu skulde han modtage kirken, og hilste: „God dag Find!" Find blev da rasende og løb op mod muren, så hovedet brast; men kirken stod. Jeg har selv set hullet i muren i

[1]) Folkesagn s. 3. [2]) DFS. 1906—23: 661.

den gl. kirke øst for kirkedøren. Det så nøjagtig ud, som et menneske havde løbet hoved og skulder ind i muren. Underjordsfolkene gik op og ringede med kirkeklokkerne, så de fløj ud af tårnet ned i Præstesøen vest for kirken. Sagnet har fortalt, at de senere har hørt dem ringe sørgetoner nede i dybet. Underjordsfolkene flyttede så ind i Bjørnegården ved siden af og huserede der især julenat og holdt fest. Folket turde ikke bo der den nat. En julenat kom så en forfrossen mand med en bjørn og bad om husly og varme for natten. Men de mente, at det kunde han ikke, der var ikke til at sove den nat. Han mente jo og krøb ind i bagerovnen; der var lidt varmt fra julebagningen. Og så var der nok fred, folkene flyttede væk den nat. De havde blevet der engang, men så brændte gården af. Hen på natten kom underjordsfolkene og holdt stor julefest, spiste og drak af guld- og sølvkar, spil og dans. Midt under festen krøb han ud med sin bjørn, og de gjorde rent bord. De fik panik, løb væk og lod alt både mad og kar stå. Om dagen efter kom folkene tilbage og så al den herlighed; underjordsfolkene men også manden var væk. Aaret efter kom en mand juleaften i mørkningen, konen gik i køkkenet, og spurgte, om de havde den store kat endnu. Ja det havde de, og den havde i år fået 7 kællinge, og de var lige så gale som moderen. „Tak så kommer jeg ikke her mere." Siden har nok de underjordiske forladt Bjørnegård og Klemens kirke."[1])

Den sidste del af denne optegnelse om bjørnetrækkeren i Bjørnegården har ikke noget med Find-

[1]) DFS. 1906—23: 652 Kure 1930.

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

sagnet at gøre. Det er et sagn, der er almindeligt i Norge og Sverige, men i Danmark ikke videre kendt. I E. Tang Kristensens sagnsamling 1892 findes et par jyske optegnelser af det samt en variant, G. Josefsen har fortalt; den er ligesom den anførte knyttet til Bjørnegården i Klemensker[1]). Også Chr. Weiss (DFS. XVI bl. 424—427), J. P. Møller (s. 26) og i vor tid J. P. Riis og mag. Rohmann har optegnet sagnet (DFS. 1906—23: 661) fra Klemensker.

Selve Find-sagnet findes foruden i de nævnte optegnelser også i en, Stub Jørgensen har fundet[2]). Troldens navn er her Flint, og han ryger til sidst i flint, hvoraf de mange flintesten i egnen! Ligesom Kure mener også en tysk dame, Lina Fack, der med J. P. Møller som mellemled har udgivet en lille sagnsamling, at den røst, manden har hørt inde i jorden, kom fra den bakke, kirken lå på[3]). Således også Stub Jørgensen i en variant, der ser ud til blot at være en unøjagtig gengivelse af J. P. Møller[4]). De andre nævner ingen bestemt høj eller bakke. Derimod omtaler de, at Finds hjerneskal, der blev siddende i muren, blev fundet ved kirkens nedrivning i 1881. Efter andres udsagn skal det være st. Klemens'. Den har også givet anledning til et andet sagn[5]).

RUTSKER SOGN.

I Rutsker ligger der tæt syd for landevejen til Hasle og nær ved bygrænsen en høj, som siges at stå på 3 pæle juleaften og derfor kaldes Julehøj,

[1]) Da. sagn. I nr. 1400—1403. [2]) Bornh. Soc. 1926 nr. 155. [3]) Bornholmer sagen 1912 s. 12. [4]) Bornh. Soc. maj 1921, art. VIII. [5]) J. P. Møller: Folkesagn fra B. s. 4.

bornholmsk Jylahøj[1]). I virkeligheden har dens navn intet at gøre med julen. Det er nok snarere, *fordi* den hedder sådan, den kun rejser sig juleaften, en aften, der dog på forhånd er særlig yndet af alt troldtøj. For ser man nøjere til, lægger man mærke til, at broen dér kaldes Julebroen, og at den nærmeste gård hedder Julegård. Også nord for Nexø lå der før en høj, der hed Julehøj, tæt ved en Julegård. Og disse Julegårde (der ligger også en i Klemensker og i Aaker, og en Julsgård i Bodilsker) har naturligvis intet med julen at gøre, men har navn efter slægten Juel, der har ejet en hel række gårde på Bornholm. Jens Juel ejede således i 1625 Julsgårde i Bodilsker, og om den kendte admiral Niels Juel hører vi, at han 1679 mageskiftede Lensgård i Øster Lars sogn sammen med 7 andre bornholmske gårde til kronen for nogle fynske kirketiender[2]). Det synes, som de fleste bornholmske gårde har navn efter deres ejere[3]), og som mange høje igen har navn efter dem. I Rutsker sogn ligger således Jydegård, der i 1598 ejedes af Mads Jyde, og Jydehøj; i Klemensker Hindsebjerg ved Hindsegård, der 1598 ejedes af Jep Hindtzen; og Kurebakken ved Kuregård, der 1598 ejedes af Niels Kure; i Øster Marie Kurehøj ved Kuregård og Kuremølle, Smedehøj og Smedegård; i Povlsker Damhøje ved Dammegård, der vel har navn efter den bornholmske familie Dam, og i Aaker Rytterhøj ved Ryttergården[2]).

Men det var Julehøj, vi slap bort fra. En mand, der boede hos Stub Jørgensens far i Rutsker og ar-

[1]) Bornholms Socialdemokrat 1926 nr. 151. [2]) Saml. t. Fyens hist. VIII s. 391. [3]) Trap [4] III f. ex. s. 607.

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

bejdede som snedkersvend i Hasle, hørte en aften, da han gik forbi højen, nogle komme marcherende bag efter sig; og det var nok de underjordiske, der skulde til øvelse i Svårtedam.

Endnu et sagn kender vi om de underjordiske i Rutsker sogns høje. Det var på Stillegård, at de havde et barn, der var lige ved at æde dem ud af huset. Han var nemlig en bytting. For resten hed han Tommes. Og det var ikke så mærkeligt, at der skulde meget til at mætte ham, for han fortalte engang pigen Stine, at hans 7 brødre i højen kom og spiste sammen med ham, men de var usynlige. Stine fik også at vide, at han var nødt til at gå sin vej, hvis bonden solgte alle sine dørnøgler og købte brød til ham for pengene. Men hun måtte ikke fortælle noget menneske, hvad han havde betroet hende. Hun brugte da en list, der ikke er ukendt i sagnets verden, idet hun fortalte bondens grå hoppe det hele. Bonden hørte det ganske vist samtidig; men det var der jo ingen, der havde forbudt! Og han var ikke sen til at gøre, som hun havde sagt, og så måtte Tommes fortrække[1]). Sydøst for Stillegård eller rigtigere Stellegård, Stælegården (24. sgd.) ligger der netop en ret anseelig gravhøj.

Sådan som det gik Tommes, er det ikke helt almindeligt, det går skiftinge, disse små uhyrer, der som gøgeunger stjæler sig ind hos skikkelige folk. Vel kan det ske, at man kommer af med dem igen; men fremgangsmåden er i reglen en anden. Når man er ganske vis på, det er et troldebarn, og ikke ens eget, man har med at gøre, skal man bare hede ov-

[1]) Bornh. Soc. 1926 nr. 153, sml. DFS. 1906—23: 651 og 661.

nen rigtig godt og så lade, som om man vil kaste fyren derind. Så skal hans mor nok komme og redde ham, selvom hun så må aflevere menneskebarnet i stedet. Sådan er mangfoldige børn blevet reddet fra de underjordiske i tidens løb. Også på Bornholm er midlet kendt; J. M. Thiele har o. 1820 hørt om et tilfælde på Christiansø, hvor det er blevet brugt med held[1]).

Om gravhøjene i Olsker og Rø sogne kender jeg ingen sagn.

GUDHJEM OG ØSTER LARS.

I Gudhjem og Øster Lars sogn er gravhøjene så ubetydelige og lidet fremtrædende, at de ikke har formået at samle nogen videre sagn om sig; i hvert fald har vi ikke optegnelser om nogen i DFS. Og dog har seminarist G. Josefsen, der er født i Gudhjem 1845, i 1863 optegnet flere sagn til Sv. Grundtvig om *underjordsfolket* der på egnen[2]). Men det tænkes, som for resten i reglen på Bornholm, boende umiddelbart under eller blandt klipperne uden særlig tilknytning til højene. I Horkara-kløppan har de f. ex. gemt en kvinde, de har lokket ind til sig; man kan ofte høre hendes sang derinde fra[3]). Og en kedel fuld af deres penge har man fundet ved samme klippe en frouenat; den fik man nu ikke megen fornøjelse af, for den forsvandt igen, da de, der havde fundet den, ikke kunde tie stille så længe, til den var bragt i sikkerhed[4]). Lillevang mellem Gudhjem

[1]) Thiele: Danske folkesagn III s. 1, [2] II s. 277; Bornh. Soc. anf. st., sml. 1925 art. II. [2]) Danske sagn I 1892 nr. 33, 36, 186, 665, Bornholms Tidende $^{28}/_{1}$, $^{29}/_{1}$, $^{5}/_{2}$ og $^{8}/_{2}$ 1929. [3]) Da. sagn. I nr. 869, Bornh. Tid. $^{29}/_{1}$ 1929. [4]) Da. sagn. III nr. 2261. Se her s. 83 om frouenat.

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

og Melsted er ellers et af de underjordiskes yndlingsopholdssteder[1]); det er en dal, der er fuld af store flade kuller og stenlægninger fra den yngre jernalder. Oppe på det høje og brede granitplateau vest for Gudhjem ligger der en snes lave høje, der i 1877 og 1880 blev udgravet af Vedel og lærer J. A. Jørgensen, dog uden større resultat. Heroppe var det vist, en lille bjergpige, G. Josefsen fortæller om, hver dag kom og legede med børnene fra byen, indtil en nysgerrig kone vilde have at vide, hvor hun hørte til; for så kom pludselig hendes vrede mor til og hentede hende hjem igen. En anden gang var det menneskebørnene, der fik travlt med at komme hjem. Det var, da de pludselig hørte en stemme i højen, der sagde: „Pibel gå å sæt potijn på, te kjyllijnana små, som på højen gå!"[2])

ØSTERMARIE SOGN.

Heller ikke om højene i Østermarie sogn har vi mange oplysninger. Dog finder vi her 2 exempler på den almindelige folketro, at gravhøjene er begravelser for de gamle kæmper. Da højene synes alt for urimelig store til at være beregnet på almindelige mennesker som nutidens, har man forestillet sig en slægt af kæmper, der ligesom jætterne uden besvær tumlede med de største stenblokke, ordnede dem i ringe som „hellig kvinde" mellem Listed og Bølshavn og stablede dem ovenpå hinanden til mægtige gravkamre, jættestuer. J. P. Prahl, der var præst i Østermarie 1792—1811, fortæller i sin indberetning til Commissionen for oldsagers opbevaring 1808, at be-

[1]) Da. sagn I nr. 186 og 665. [2]) Da. sagn I nr. 36.

boerne af 71. selvejergård (Langegd.) i 1754 udgravede en lavagtig høj, hvor kæmpen Runge skulde være begravet; men de fandt kun levninger af hans harnisk[1]). 2 beskadigede stenhøje lå endnu i Vedels tid nordvest for Langegd. Og i Maglehøj i Magleskov ligger kæmpen Magle eller Maglegårdsmajoren med hest, hund og sabel. Er der noget galt på Maglegd., ses han ved nat fare gennem skoven på sin hvide ildprustende hest med hundene efter sig. Da man i sin tid åbnede Maglehøj, blev kreaturerne paa gården syge, hvorfor man grebes af angst og lod den ligge åben, som den var. Navnet betyder egtl. blot den store høj[2]).

En gl. mand så i 1834 en hær af underjordiske myldre frem af en høj ved Nygård (21. vornedgd.); 30 år efter så han dem igen, og det skulde da være et varsel om krigen i 64[3]).

Om „en mægtig høj", i Østermarie sogn fortæller højskoleelev Ellen Rahbech, der er født o. 1895 i sognet, i 1913, at der skal bo underjordiske. Da hun tjente på den gård, hvis grund højen ligger på, skulde en af karlene juleaften ned i kælderen for at hente øl. Men „han kom tilbage og sagde, at nedenfor murkedlen sad 2 små nisser, den ene sad og talte penge, medens den anden sad med en kæp og ragede op i nogle gløder, der lå under murkedlen. Vi gik derned alle sammen for at se, men der var ingenting at opdage, uden at han havde glemt at skrue til for øllet"[4]).

[1]) Nationalmusæets 2. afd.; Da. sagn IV[2] A 2. [2]) Skougård: Bornholms beskrivelse 1804 s. 253, K. M. Kofoed: Bornh. sagn og sagaer 1928 s. 16, DFS. 1906—23: 673 intendant J. P. Kuhre 1932. [3]) Bornh. Tidende $^{16}/_{12}$ 1926. [4]) DFS. 1906—23: 673 A. Vedel.

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

IBSKER.

Den anseeligste kæmpehøj i Ibsker sogn er den store stenhøj Kurrehøj. Den ligger en fjerdingvej fra Nexø ved kystvejen til Svaneke, og på toppen af den knejser en firesidet granitsten med årstallet 1808. I denne høj siger man, at der bor trolde. Et stort hvidt svin eller en brun hund viser sig om aftenen ved den og følger folk, der går forbi, lige til sogneskellet; dér forsvinder de pludseligt. En mand, der kom ridende til Nexø efter apotekersager, blev forfulgt af svinet. Og hunden skal have løbet efter en gift kone. „Ikke langt fra skellet kom et kvindemenneske til dem og fulgte med et stykke, hvorpå hun gik ned til nogle store sten, der ligger på Frenne mark, og hvor der har stået et stort slag. Hun var iført en klædning af et eneste stykke, og dér forsvandt hun. Hvis folk lader deres kreaturer stå ved den høj om natten, bliver de altid syge og dør".[1]) Selv i den nyeste tid har folk, der kom denne vej efter mørkets frembrud, troet at høre puslinge fra højen bag sig. En fisker mærkede dem tydeligt trække i nettet, han bar på ryggen. Og Per Mortensen Dal så en hel række af dem trippe over vejen, så hesten ikke kunde komme frem for dem, men måtte stå og vente, til optoget var forbi; og da han så endelig kunde køre igen, hørte han endnu tydeligt deres snakken, der til hans lettelse lød: gæk, gæk, gæk!![2])

Det, der fortælles om Kurrehøj i Ibsker sogn, kan ikke siges at have større interesse. Det er ikke sagn

[1]) Da. sagn V[2] A 1, optegnet af H. Johansen i Gjedved til E. Tang Kristensen o. 1896. [2]) Mag. art. Rohmann 1930.

i egentlig forstand, men kun vidnesbyrd om, hvad folks opskræmte fantasi kan få ud af ellers såre velkendte dyr, når stedet og tiden indbyder til det. Men vi kender også fra Ibsker et virkeligt høj-sagn, der er udbredt over hele norden. Det fortælles her om Almebjerg eller Sildehøj sydvest for Rågeskovgård, hvori der er undersøgt en jættestue fra stenalderen. Journalist K. A. Petersen fortæller, at en karl fra Knarregård, der gik og pløjede ved højen, hørte, at de underjordiske inde i den skulde til at bage; men deres ovnskod var gået itu. Så tilbød karlen at flikke den sammen for dem, og da han havde gjort det, lagde han den igen på højen. Da han næste gang kom derned, lå der et nybagt brød på det sted, hvor han havde lagt skodden[1]). Det er en meget enkel form af sagnet om højfolkenes brudte rage eller skodde, vi har for os[2]). Her er ingen spekulationer over, om man nu kunde spise det brød, der kom fra dem i højen, og over, hvad der vilde ske, hvis man spiste det eller lod være at spise det, som vi finder i så mange af de danske optegnelser[3]). I det hele taget er de bornholmske sagn præget af en vis enkelhed i sammenligning med de andre danske.

Vest for Listed ligger der en stor røse, som almindeligt kaldes Elverhøj, Vedel har Elvehøj, gst. kort Elvershøj. Man har fundet en sten i den med 17 af den slags skålformede fordybninger, som i Sverige kaldes älvkvarnar, fordi man brugte dem til at ofre i til elle-

[1]) Bornh. Soc. $^{13}/_{6}$ 1925 og K. M. Kofoed s. 131. [2]) Lærer Chr. Weiss har til Sv. Grundtvig optegnet det samme sagn efter sin farfar; men uden angivelse af, fra hvilken egn af Bornholm det stammer. Optegnelserne findes i DFS. [3]) Se Da. sagn I nr. 380—429, [2]nr. 297—330.

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

folket. Elverhøj er ikke noget ualmindeligt navn på danske høje og må stå i forbindelse med ellefolket. Formen elver er en nydannelse efter folkevisernes elve(r)høj og elve(r)møer. I Rø sogn ligger der en Elverhøj mellem Båstad og Stammershalde, og i Rutsker sogn en Ellehøj øst for Kumlhøj.

SVANEKE.

Ved den vestlige ende af Svaneke vang findes en stor gravhøj, der hedder Svendshøj. Den ligger på lille Vigestælen, en af de stæle, ubebyggede jordstykker, der hører til Svaneke by. Den ejedes i begyndelsen af det 19. århundrede af den lærde filolog J. N. Madvigs far. I sine livserindringer (1867 s. 16) fortæller sønnen, der er født d. $^{7}/_{8}$ 1804, om de underjordiskes færd på egnen. De sagdes „på visse hellige aftener at holde fest og danse under visse høje, der da hævede sig på prægtige søjler og med strålende lys, og hvori vel en forbivandrende kvinde kunde indtages". En sådan høj var netop Svendshøj, fortsætter Madvig. Men foruden denne almindelige forestilling om underjordsfolkene kender han naturligvis også den særlig bornholmske forestilling om, hvordan disse stundom sås i store skarer på Hammersletten vest for byen eller andre afsides steder, og i 1807 eller 1808 skulde have afskrækket englænderne fra at gå i land på Bornholm (sml. Bornh. saml. XIX s. 100 H. Ellekilde). Møllebakken har før været galgebakke[1]).

BODILSKER SOGN.

I det store og hele ligger Bornholms gravhøje ret ligeligt fordelt over hele landet, selvom de ofte er samlet i grupper i særlig frugtbare egne. Kun i Bo-

[1]) DFS. 1906—23: 645 Rohmann.

dilsker sogn kendes der næsten ingen af de store, runde høje fra broncealderen. Til gengæld er her undersøgt store gravpladser fra jernalderen både på Slamrebjerg og ved Kannikegården. Og 2 af de få jættestuer, der kendes på Bornholm, findes her.

Sagnets betydeligste troldhøj er da heller ingen broncealderhøj, men 2 store røser, der i Vedels tid lå i skoven nord for Brandsgård. De kaldes Læverhøj eller Læuhøj, og efter dem har den ejendom, hvis have højen er kommet til at ligge i, antaget navnet Løvhøj! Trods det at højen nu bruges til kroketplads, sker det, at den om natten rejser sig på gloende pæle, og at man ser et sort lam — eller er det et får — spøge ved den[1]). Naturligvis er de underjordiske også på spil her. Kr. Dreier, der i 60erne tjente på Brandsgård, fortæller, at flere har set 3 væsener ved højen med røde huer og grå klæder og omtrent $1^{1}/_{2}$ alen høje[2]). Det var også til Læverhøj, de underjordiskes høvding, Jens Albertsens lille grå hingst „Kutterbrig" for hen, dengang hans tjenestedreng skulde prøve at ride på den. Han kendte nok det ord „Rundar", der fik den til at galoppere af sted, men hvordan han skulde få den til at løbe hjem igen, se det vidste han ikke. Og så måtte han da vente ved Læverhøj lige til den lyse morgen og slukøret trække hesten tilbage til Skræddergården. Det er gårdejer P. Brandt på Egesgård, der har hørt den historie af sin bedstemor og nedskrevet den o. 1870 20 år gl.[3]).

[1]) Mag. art. Rohmann, f. i Povlsker. [2] og [3]) DFS. 1906—23: 681. En skrædder, der gjorde løjer med en lille uldsok af underjordsfolkenes, som han fandt på højen, da han som dreng plukkede jordbær, blev til straf halt, fortæller i 1931 frk. Marie Jakobsen, der selv i sin barndom advaredes mod at lege der.

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

Samme bedstemor fortæller om asken på den store gravhøj øst for Julsgårde, at den ikke må fældes, uden at der straks plantes en anden i stedet. I hendes ungdom fældede ejeren den alligevel, men så blev det også galt med kreaturerne; og det holdt først op, da And. Andersen plantede den ask, som nu står på højen[1]). Asken synes at spille en særlig rolle blandt Bornholms træer. J. P. Riis fortæller 1927 om en gammel ask ved Sigård i Rutsker, at man ofte så et gloende hjul trille ned fra den og til „Sigårds dæulijnj" (djævel)[2]). Allerede mag. Claus Predbjørnsen Langstedt, der var præst i Bodilsker 1671—82, bemærker, at asken ubetinget er det mest fremtrædende træ på øen[3]).

POVLSKER SOGN.

I 1756 udkom Laurits de Thurahs beskrivelse af Bornholm. En af Thurahs bedste hjemmelsmænd var Joh. Chr. Urne. Som amtmand på øen 1740—78 samlede Urne en mængde historiske oplysninger, der er blevet flittigt benyttet til de fleste senere arbejder om Bornholm. Det var ellers om ham, Chr. VI i sin skrivekalender noterede: „Urne duer ikke meget; kan blive amtmand i Norge"[4]). Men det blev altså Bornholm og ikke Norge, han kom til, og der udrettede han virkeligt et stort arbejde. Om Povls kirke noterer Urne i sit private exemplar af Thurahs bog, at den egentlig skulde have ligget på en anseelig bakke eller høj lige ved kirken. Men hver nat

[1]) DFS. 1906—23: 681. Heller ikke på Læuhøj kunde man skove træer uden at komme i fortræd, siger P. Thorsen 1932. [2]) Smst. 661, K. M. Kofoed: Bornh. sagn og sagaer 1928 s. 19. [3]) Gl. kgl. saml. 734 fol., sml. Joh. Knudsens indledning til udgaven af Resens atlas 1925 s. X. [4]) Jens Møllers Mnemosyne.

blev alt det, der var bygget om dagen, revet ned igen, så man til sidst maatte flytte den derhen, hvor den nu ligger[1]). I Rasmus Pedersen Ravns Borringholms krønike fra 1671 nævnes også den store høj ved kirken som en af de bemærkelsesværdige ting i sognet; men noget sagn om den kender Ravn åbenbart ikke[2]). Imidlertid har vi også en optegnelse fra vor tid af det sagn, som Urne nævner. Det er optegnet af mag. art. Rohmann efter fhv. Møller Anders Pedersen, der er født o. 1850 på Korreslot i Pedersker. Sagnet om kirkens grundvold, der måtte flyttes fra Præstehøjen, som den nu kaldes, er her ligesom i Klemensker kombineret med sagnet om jætten Find, der tilbyder den uheldige bygmester at bygge kirken for ham mod at få sol og måne eller også hans øjne, hvis han da ikke kan sige ham hans navn. Og denne fremmede ukendte havde åbenbart hjemme i selve Præstehøjen, for det var derinde, Bygmesteren hørte hans kone synge for sin bælg (ɔ: barn) at „snart kommer Find, faren dinn, hjem med bygmesterens øjne." Og han fik travlt med at komme hen til den anden side af højen og bede: „Find, slå mig den stenen bedre ind!" hvorpå troldet i arrigskab for i luften med stenen og forsvandt[3]).

Præstehøjen, der kun er skilt fra kirken ved landevejen, ligger ved et mindre engdrag, der skal være fremkommet, dengang højen blev opkastet[3]). Det er dog vist ingen gravhøj.

På grænsen mellem Povlsker og Pedersker sogne

[1]) Ny kgl. saml. 4⁰ 726 b s. 34. [2]) Joh. Knudsens udg. 1926 s. 136—137. [3]) DFS. 1906—23: 682 Rohmann, Bornh. Tidende $^{25}/_{11}$ 1926.

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

ligger bakkestrøget Rispebjerg. Det er kendt som et særligt tilholdssted for underjordsfolk og andet troldtøj[1]), og det er ingen let sag at komme over det, når solen er gået ned. Især var det galt i svenskekrigens tid, da „de rødhættede" hver nat holdt deres øvelser på Rispebjerg for at kunne hjælpe med til at forsvare øen, hvis det skulde blive nødvendigt. Folk, der er gået vild deroppe, har både set dem exercere og hoppe og danse om en stor vagtild, de havde tændt under en af de høje, der ligger; den stod så imens på 3 støtter. Men de, der har været så uheldige at se det, er også blevet mere eller mindre syge af det[2]). Der ligger flere høje på østsiden af Rispebjerg. Bedst kendt er Ringel(s)høj. Den ligger lige ved landevejen og skal have navn af en rundgang, der engang snoede sig om dens kuppelformede top; men nu er der gravet så meget i højen, at den næppe kan ses. Det kan godt være under Ringelhøj, de underjordiske havde bål, for den har nok før i tiden ofte stået på ildstøtter og været fuld af troldtøj. Der er også nogen, der siger, det var her, Bonavedde tog det drikkebæger, der siden kom til Peders kirke[3]). Vist er det i hvert fald, at den kloge pastor Kofod i Povlsker engang, da han kom kørende forbi Ringelhøj, så den stå på støtter og nogen danse derinde, deriblandt en student, som han godt kendte. Og præsten skal da have sagt: „Ja, havde jeg haft min bog med mig, så skulde jeg

[1]) Se f. ex. Peter Thorsen: Vor hjemstavn 1931 s. 15—16. [2]) Lærer Lucianus Kofod $^{26}/_{2}$ 1854 til Sv. Grundtvig, sml. Da. sagn I nr. 254, Bornh. saml. XIX s. 96. [3]) DFS. 1906—23: 682 Rohmann, og 683 Wilh. Kofoed efter arbejder Hans Kristoffersen, f. o. 1871 på Pedersker sømark. Rohmann har også hørt, det var fra Snaphøj, som landevejen tidligere gik lige forbi.

let have taget ham ud derfra."[1]) Således fortæller seminarist G. Josefsen i 1863; hans fars familie var fra Povlsker.[1]) Præsten, der er tale om, må være Jørgen Kofod, der var præst i sognet 1753—80 og født i Hasle 1721.

Ganske vist var det således ikke spøg at komme for nær til Ringelhøj ved nattetid; men på den anden side var der også skatte at finde et sådant sted. En håndværkersvend fra Nexø prøvede for ikke ret mange år siden at binde en krans af ny rug, der var plukket ved højen frouenat; når man kiggede gennem den, skulde man kunne se, hvor underjordsfolkene gemte deres skatte. Men forsøget strandede som så mange andre forsøg på at hæve en skat, på at Manden blev nødt til at bryde den taushed, der er uundgåelig nødvendig i slige tilfælde. En pludselig regnbyge nødte ham nemlig til at søge ly i en nærliggende gård; og da han ikke godt kunde undgå at svare for sig, spolerede han derved hele foretagendet og måtte slukøret vandre hjem igen.[2]) Frouenat, den 25. marts, er på Bornholm den nat, der særlig egner sig til at finde skatte i; den spiller altså en lignende rolle dér som st. Hans nat i det øvrige Danmark.

Om 3 høje i Povelsker sogn fortælles, at der ligesom i Kællinghøjene i Ny Lars sogn skal bo en troldkælling. Den ene er Koffedaknolden ved Rispebjerg (atter et exempel paa, at et familienavn — Kofod — indgår som led i navnet på en bornholmsk høj, se s. 71). Den anden høj er den overpløjede Pandekagehøj. Kællingerne i de 2 høje kunde endnu

[1]) Da. sagn I nr. 762 < DFS. IX bl. 551. [2]) DFS. 1906—23: 683 Rohmann efter P. Rohmann, f. o. 1830, der selv oplevede det.

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

i fortællerens barndom indgyde børnene, der vogtede på de steder, en vis skræk: „for hvis der nu pludselig åbnede sig et hul i jorden, så vi faldt lige ned til troldkællingen. Om pandekagekællingen tænkte vi os, at hun stod nede i højen og bagte pandekager." Endelig er der kællingen i Aggahøj ved Dyndebygård. Da en udskilt parcelejendom blev bygget for nær højen, straffedes en datter med lamhed.[1])

Vest for Seiersgård ligger 2 store, velbevarede høje ved navn Gildeshøjene. De nævnes i 1791 i en optegnelse af Povelsker sogns gildesskrå, hvor der bestemmes, at 2 mænd hvert år skal sørge for, at gildesjorden er lovlig indhegnet, og at „den på Gildeshøjene voxende torn er fredet og opelsket."[2]) Ved den sydlige mente en pige i begyndelsen af forrige årh. at se selve den højlagte stå, og ved gravning på stedet fandt man da hans grav[3]).

PEDERSKER SOGN.

Vi kommer nu til Pedersker, det sogn hvor Bornholms sagnrigeste høje findes. Det var nemlig her, Bonavedde boede. Sagnene om ham kender allerede den ældste beskrivelse af Bornholm, som vi har. Det er den før omtalte indberetning fra 1624—25 af øens præster, der gennem landprovsten Jens Pedersen sendtes til København til brug for Ole Worm. Dengang var Hans Raunholt præst i Pedersker (1618—39), og han fortæller ret udførligt sagnene om Bonavedde og hans stridigheder med bjergtroldene i Korshøj. Hvordan han gang på gang narrede dem, både da de vilde tage hans kone og hans øl, og da

[1]) DFS. 1906—23: 682 Rohmann 1927 og 1931 efter Joh. Pedersen, f. o. 1872 på Korreslot, 640 P. Thorsen 1929 efter Jens Funk, Rispebjerg: den kloge kone i Rønne sagde, højbruddet var grunden. [2]) Danske vider og vedtægter I p. 237 f. Se Fortid og nutid 1930 s. 179 Kai Uldall. [3]) DFS. 1906—23: Rohmann 1932.

han tog deres bæger, det der siden gemtes i kirken. Indtil han til sidst brød over tvært og drev hele skaren op i Falhøj. Men for øvrigt vil jeg lade sagnene om Bonavedde ude af betragtning, da de allerede er undersøgt af arkivar Hans Ellekilde i Bornholmske samlinger XIX s. 51—63.[1])

Korshøj må være en af de 2 høje, Alhøjene, der lå ved Tornegård; der har vel en tid stået et kors på den. Navnet Korshøje kendes ellers kun fra navigationsdirektør Bagge Wandels søkort fra 1646, det som kortet i Resens atlas er en ret nøje kopi af[2]). Foruden Korshøje er også Falhøje afsat på det, henholdsvis med 4 og 3 høje. Korshøj, der rummede en stor jættestue, er nu helt sløjfet, men den sydlige Alhøj, en gravhøj fra broncealderen står endnu, selvom den er en del beskadiget. Den kaldes i daglig tale Bonaveddehøjen; navnet Alhøje kendes nu kun på generalstabskortet.

I indberetningen til Ole Worm skriver Hans Raunholt om højene i Pedersker sogn:

„I denne sogn ere adskillige høje, iblandt hvilke en kaldes „fallhiø", og siges derudi at være bjergtrolde: Lever endnu en pige ved navn Karine, som haver været i højen og avlet med bjergetrolden 8 børn; hvilken sagde sig at gå med hvert barn i 9 uger, og havde hun frist mellem hvert barn en måned, før hun blev frugtsommelig. En anden „Billishiø", hvor der er funden fore 5 år (siden) i den en grav, som vender i sønder og nør, ikke større eller videre end en anden grav, muret inden med store kampehalle (-sten) og en stor sten oven på; og udi graven en begraven, hvis hoved lå imellem hans bene. Der er en gemen sagn over Bornholm om en i denne sogn, som hed Bonne Vedde . ." o.s.v.

[2]) P. Thorsen har endnu optegnet et vandresagn om, hvorledes Bonavedde deler høst med underjordsfolkene. [2]) Originalen i ny kgl. samling 368 fol. er reproduceret i Tidsskrift for søvæsen 1917 og Bornh. saml. 1918 s. 70—71; sml. Joh. Knudsens udgave af Resens Bornholm 1925 s. 5.

www.vang-hansen.dk

Vi har endnu en — noget yngre — sognebeskrivelse fra Hans Raunholts hånd. Den afviger ikke meget fra indberetningen i 1624—25. Foruden „Fallhiø“ og „Billishiø“ nævnes her: „et bjerge kaldes Stenebjerge, liggendes på præstens jord, og menes der at være en kæmpe begraven“, samt 2 høje, der kaldes „Griffshuolle“ og „Jershiø“[1]).

Stenebjerg er en stenomsat langhøj, der nu er fredlyst. Også Jershøj nordvest for Brogård ligger den dag i dag, hvor den lå på Raunholts tid. Men Griffshuolle, Thurahs Griffvol[2]), er nok fejl for Grisholla, et sumphul i nærheden, mener mag. Rohmann.

Hans Raunholts yngste indberetning findes mellem nogle af den lærde topograf P. H. Resens efterladte papirer; men denne har kun benyttet den sparsomt i sit danske atlas[3]). Hverken det 17. eller det 18. århundreders lærde interesserede sig for „slige fabler, som ei ere værd at udføre,“ som Thurah siger. Også Rasmus Pedersen Ravn omtaler kun højene ved Tornegården som „nogle små høje, om hvilke er adskillig snak om nogle synderlige tilfald, hos dennem udi forrige tide skulde have været tildraget; men efterdi derom er ikke så vist at ommelde, består det derved; thi det er bedre at tie end ilde tale eller lyve.“[4]) Ja vist! men dog havde vi hellere set, at den Aaker-degn havde været lidt mindre samvittighedsfuld og lidt mere meddelsom.

Om Billeshøj oplyser Urne, at begravelsen i den endnu 1726 var synlig, „og alle benene med af

[1]) Gl. kgl. saml. 734 fol. [2]) Bornholms beskr. s. 95. [3]) Uldall 186 fol. s. 336, Joh. Knudsens udg. s. 23. [4]) Joh. Knudsens udg. af Borringholms krønike 1926 s. 139.

et meget stort menneske; samt derhos en stenkniv ved siden, som skal være bleven oversendt til København. Graven kaldes Bildesgrav“ af den bekendte Bilde-slægt, der skal have ejet Bildegravs gårde[1]). Hermann Boss, der var præst i Pedersker 1798—1816, fortæller 1808, at 2 brødre Bille, der havde dræbt hinanden i tvekamp, var begravet i disse høje, som i hans tid var overgroede med egetræer og tjørn[2]). En nutidsmeddeler mener, Bille var småkonge på Borregård[3]). Billeshøje, der nu er fredlyst, ligger ved åen sydøst for Køllergård, lige så stor og smuk som for 300 år siden.

Fredlyst er også den 6 m høje Falhøj o. 1000 alen nordøst for Tornegården; den, som Hans Raunholt fortæller om, at Karin(e) blev stjålet af bjergtroldene i den, og at Bonavedde drev troldene fra Korshøj derop for ikke at have dem for nær ved sit hjem. Den nuværende ejer af Tornegård, Jens Hansen, meddeler, at Bonavedde sang, mens han svang kørepisken over dem: „Hâ-driv-hâ, frå Alhøj til Fâlhøj!“[4]) Dette rim genfindes i et sagn, mag. art. Rohmann i 1927 har optegnet til DFS. efter Joh. Pedersen (se s. 83):

„En gammel kone, vi havde til hjælp ved slagtningen hjemme på Korreslot, sagde, at når man lavede pølser, skulde man holde døren lukket, ellers kom troldkællingerne og vilde have pølse. Og hun fortalte da, at på en gård havde de slagtet og var i gang med at koge pølse. De havde da lukket op,

[1]) Ny kgl. saml. 4° 726 b s. 95. [2]) Nationalmusæets 2. afd., Da. sagn IV² B 1. [3]) Til stednavneudvalget. [4]) DFS. 1906—23: 683 P. Thorsen 1927.

www.vang-hansen.dk

for at emen kunde trække ud. Så kom der en troldkælling (ɔ: underjordskvinde) ind ad døren og sagde: „Jå e frå Hålhøj å ska gå te Fålhøj me barleja (barselmad) te min søster." Og derfor vilde hun have pølse. Og det måtte de så give hende."[1])

I Aaker sogn fortælles noget lignende om en kone, der kom kørende forbi Vallensgård og måtte søge ind der, fordi der var noget i Vejen med vognen: hun var fra Kaiehalj og var på vej til Skaggelfajled med barleje til sin datter[2]). Kajehald (1624—25 kayhalle) lige nord for Vallensgård og Skaggelfaldet, en lille bakke nordvest for Aakirkeby, er kendt som steder, hvor de underjordiske særlig holder til. Så hvad det var for en slags kone, kan man ikke være i tvivl om! Skaggelfaldet betyder vist egentligt blot et sted, der er beregnet til holdeplads og græsning for militsen.

Ved Falhøj skal man stadigvæk være lidt forsigtig. F. ex. er det særlig farligt at gå markløst, udenfor de afstukne veje, når man er i nærheden af den. Det kunde „Peter Kristoffer" tale med om. Han hed ellers Jørgen Peder Pedersen og døde 80 år gammel i 1925. Engang en tåget aften vilde han skrå tværs over markerne fra Falhøj til sit hus ved Pilegård; men ikke mindre end 3 gange kom han tilbage til højen igen. Og skønt han ellers hverken var overtroisk eller nogen kryster, blev han dog så betænkelig, at han til sidst valgte at følge vejen, selvom han fik adskilligt længere at gå på den måde[3]).

[1]) DFS. 1906—23: 683 Rohmann 1927. [2]) J. P. Møller: Folkesagn fra B. 1867 s. 22. [3]) DFS. 1906—23: 683 Wilh. Kofoed 1929.

Nej, troen på de underjordiske er endnu levende. Da lærer J. A. Jørgensen i slutningen af forrige århundrede gravede i forskellige høje i Pedersker, var der mange gamle fiskere, der rystede på hovedet. Og da der snart efter kom både sygdom og dødsfald et par steder, tvivlede ingen om, at det var de underjordiskes hævn. Især på Tornegård og Baunegård havde man vrøvl med dem. Det var nu ikke lærer Jørgensens skyld, men ejerne selv, der havde taget jord fra nogle høje til at fylde op under stuelængerne med[1]). Og hos Jens Olsen i Billegrav var sønnen Karl nær blevet halt, fordi hans far begyndte at køre en kæmpegrav på sin jord ned i en dam nedenfor. Heldigvis holdt han op så tidligt, at benet blev reddet. Og sønnen blev da ikke mere bange, end at han siden har anlagt et kalkværk i samme høj![2])

Sagnet om højfolkenes itubrudte rage, som vi omtalte i Ibsker sogn, er også optegnet i Pedersker 1863 af seminarist G. Josefsen (se s. 83). Her er det dog ikke knyttet til nogen navngivet høj. Da bonden, der har gjort ragen i stand, bryder ud i glæde over den dejlige kage, han har fået til tak, svarer de nede i højen: „Ja, dæijn har trång te å varra go, ded e topmeled å 7 muller".[3]) Topmelet er det fineste mel i kværnens meltud.

Til slut lige et par bemærkninger om enkelte høje i Pedersker sogn. I den sydlige ende af Bjørns rompa, en engstrimmel syd for Rågebakkerne, ligger en aflang tue, der kaldes Gardaragraven. Her skal 2

[1]) Anf. st. [2]) DFS. 1906—23: 683 mag. Rohmann 1927 efter J. Rohmann, f. i Bjergegården i Povlsker. [3]) DFS. IX bl. 561, tr. Bornh. Tidende nr. 22 d. 8/2 1929. Også optegnet af P. Thorsen, priv. ms. I. 35.

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

engmejere være begravet, der dræbte hinanden med deres leer, fordi den ene begyndte at kildre den anden, da denne lå og sov[1]).

Bonaveddes hvide hingst skal være begravet i en høj tæt udenfor kirkegårdsmuren[2]).

Handledahøjen vest for Tyskegård har navn af, at den ligger på Pedersker-Aaker skel. „Til handlede" betyder hælvten til hver; det bruges dog også, når mange har lige store parter i noget[3]).

Suevennershøj o. 400 m nordvest for Tornegård er ingen gravhøj, men dannet i 1860erne, da „Suevennerne" regulerede Røddyndebakken. Således kaldte Hans Keldsen på Tornegård dem spottende; han vilde nemlig ikke være med, vistnok fordi de var blevet uenige ved en auktion over en gammel vragbund, der på bornholmsk kaldes en sua eller saua. Navnet på højen var allerede i 1927 blevet til Syvvenhøj![3])

Kattebakken, Katinj, er en gammel gravhøj, nu grusgrav, hvor det naturligvis er en kat, der spøger; den er tilmed hovedløs. Også en sort so med jerntøjr har man set her. Højen ligger ved vejen syd for Bakkegård[4]).

Der lå oprindeligt 2 Kristianshøje ved Kællingeby. Da den ene midt i forrige årh. sløjfedes, rystede gl. folk på hovedet: „Hvor tør et par unge mennesker bo på sådan et sted. Der vil jo aldrig blive nogen trivsel," sagde de[5]).

[1]) DFS. 1906—23: lærer Alfred Larsen o. 1920 efter gdr. Brandt, se s. 79. [2]) B. S. Ingemann: Sml. skrifter 3. afd. 1 s. 18—19. [3]) DFS. 1906—23: 683 Wilh. Kofoed, sml. en notits af H. Keldsen i Bornh. Avis nr. 138, d. $^{24}/_{11}$ 1868. [4]) DFS. 1906—23: 683 Wilh. Kofoed. [5]) Smst., Rohmann 1931 efter frk. Marie Jakobsen, f. o. 1870 i huset, det var hendes forældre, der byggede det.

AAKER SOGN

Som før omtalt ligger gravhøjene på Bornholm samlet i grupper. En af de største findes ved Grødby i Aaker sogn, hvor der mindst har været 12 høje samlet; dog er nu kun 3 tilbage. Også bautastene, brandpletter og et par runestene, der er fundet, tyder på, at der her ved Grødby å har været en rig oldtidsbebyggelse. Men senere har underjordsfolkene taget stedet i besiddelse. Ofte hører man dem larme inde i højene, der om natten rejser sig på flammende støtter[1]), og mortensaften kan man se ryttere på store, hvide, bevingede heste fare ud fra højene[2]).

Ligesom i andre egne af Bornholm er det også her farligt at forstyrre de høje, hvor underjordsfolket bor. Højskoleforstander J. Westh i Voldby, der er født i Aaker sogn 1844, fortæller, at hans far engang skulde bruge noget af en høj til fyld; men han klarede vanskeligheden ved at bede de underjordiske flytte hen i en anden høj, som han lovede dem at frede. Så havde ingen nogen ulempe af det[3]). Avlsbruger P. Thorsen har i 1929 optegnet et tilfælde, hvor overtroen, som så mange gange før, frelste et par høje fra at blive sløjfet. Det er 2 lave høje, der ligger ved sognevejen mellem Aaker Smålyng og Aakirkeby; men optegneren ønsker ikke nærmere angivelser offentliggjort[4]). Da Brogård brændte i 1905 eller 1906, mente man også, de underjordiske havde haft en finger med i spillet; der var nemlig kort før blevet sløjfet en gravhøj ved gården. De havde dog allerede før den tid været på færde, fordi der lå en gl. gravsten som dørtærskel mellem kostalden og loen[5]).

[1]) DFS. 1906—23: 684 mag. art. Rohmann 1925. [2]) DFS. 1906—23: 684 Marius Kristensen 1909 efter en elev på Askov højsk., Anton Kjeldsen. [3]) Da. sagn 1928 nr. 401. [4]) DFS. 1906—23: 684 P. Thorsen. [5]) DFS. 1906—23: 683 Wilh. Kofoed 1927.

www.vang-hansen.dk

I slægten på Limensgd. går der et sagn om, at en af dens indgiftede forfædre som dreng en juleaften så Bøsthøj syd for Eglæenge stå på 4 gule støtter — han var ligesom sin mor, der også så det, født en søndag. Og om natten drømte hun, at hun var på julebesøg i højen og hørte dem derinde fortælle, at de havde boet der i over 1000 år og var døde, fordi de, da kristendommen kom, 3 gange drev munken tilbage over skellet. Men hver juleaften skulde de siden have en extra plads ved deres bord dækket, til hvis en troende vilde deltage i deres måltid. En pose penge, de tilbød hende, brændte hende imidlertid, „som en forsmag paa helvedes ild"[1]). Det er meget interessant, dette vidnesbyrd om en ældgammel nordisk tro på, hvorledes de højlagte lever videre i deres grave. Sml. også s. 84 Gildeshøjene.

Det er let at se, hvad for sagn der er mest almindelige om gravhøjene på Bornholm. Det er uden sammenligning sagnene om, hvordan underjordsfolket, der tænkes at bo i højene, straffer dem, der går dem for nær. Og bortset fra en enkelt optegnelse er det altid, fordi bornholmerne har brug for jorden til deres byggerier, at de graver i højene. De ellers så yndede sagn om skattegravninger kendes næsten ikke herovre. Derimod tænker man sig ligesom i det øvrige Danmark om mange af højene, at de om natten rejser sig på gloende pæle, mens de underjordiske danser. En mand har til og med set Valingebjerget på Vestermarie lyng på gloende pæle; vedkommende var dog selv klar over, at synet skyldtes lysvirkninger af lyn og solnedgang[1]). Men det er ikke alle, der formår at skelne mellem fantasi og virkelighed. Meget af, hvad vi har hørt, beror så tydeligt på hallucinationer ved en enkelt lejlighed, at det mere har interesse som vidnesbyrd om den almindelige overtro, der selv i den nyeste tid ligger gemt i mange menneskers sind — end som egentlige sagn.

[1]) P. Thorsens priv. ms.

En af grundene til, at der fortælles så få virkelige sagn om Bornholms gravhøje, er den, at de underjordiske, der i det øvrige Danmark næsten udelukkende er henvist til højene, herovre imellem klipperne og på Højlyngen har saa mange andre tilholdssteder. De får derfor ikke den særlige tilknytning til højene, som de har, hvor næsten alt andet er opdyrket og taget i besiddelse af mennesker. De underjordiske på Bornholm bor lige så godt i Bobakken, Langeskanse, Kirkebjerg, Svejbjerg og Snæggebjerg; de exercerer i Torpebakkerne, på Rispebjerg og selve Højlyngen; de gemmer bjergtagne kvinder i Kjerkehajln og Horkarakluppan så vel som i gravhøjene Sjælhøj og Falhøj (s. 61, 73 og 85). Det bliver ret tilfældigt, om et sagn knyttes til en gravhøj eller til et andet sted, hvor der bor underjordiske.

Et udbredt dansk sagn om en gårdmandskone, der får lov at se på undervætternes bryllup, som tak fordi hun har lånt dem et eller andet til brudestads, kendes således i 4 optegnelser om Kulbakken ved Hullegård i Povlsker sogn[2]), men ikke knyttet til nogen

[1]) DFS. 1906—23: 653 J. P. Kuhre 1932 efter Olaus Kofoed, f. 1851 på Limensgård. [2]) DS. I nr. 1310, DFS. IX 561, B. Tid. $^{8}/_{2}$ 1929, DFS. 1906—23: 682 og 52: 640.

www.vang-hansen.dk

gravhøj[1]). Dette sagn omtales, uden stedfæste, allerede saa tidligt som i den omtalte artikel i Fruentimmer- og mandfolke-tidenden 1770 (i nr. 18) og desuden i J. P. Møllers sagnsamling 1867[2]), så det er åbenbart velkendt på Bornholm, selvom det ikke er optegnet om nogen gravhøj. Optegnelsen fra 1770 (ɔ: 1762) ender med, at konen ser hele brudeskaren forsvinde i „en stor høj ved skoven." I de andre optegnelser forsvinder den brat, da konen ler ad den; eller ad brudgommen, der under dansen vælter hundens trug med sit træben; eller ad den halte spillemand, mens konens mand, der intet kan se, bliver vred. Dog slipper hun for den lussing, hun i Danmark ellers i reglen får.

Vi ved heller ikke om nogen gravhøj, hvis beboere har lånt noget ud til mennesker. Men både i Valingebjerget og i Kattesletsbakken[3]) har de underjordiske lånt menneskene mel: dyrtid og nød er godt kendt på Bornholm.

I Fruentimmer- og mandfolke-tidenden 1770 nævnes et par andre sagn, som almindeligt fortælles om danske gravhøje, men som vi ikke har fundet knyttet til nogen bornholmsk høj. Det er for det første et sagn om, hvorledes en bonde må flytte sin rendesten (ellers almindeligt stald), fordi vandet løber ned i de underjordiskes bolig[4]). Og så den forestilling, at man undertiden kan se de underjordiskes skatte og klæder, der er lagt ud for at soles, men straks forsvinder, hvis man vil tage dem. Et sagn om en

[1]) Jo. Mag. Rohmann har i 1930 optegnet sagnet om Frigårdshøj i Povlsker efter fhv. gdr. Chr. Ipsen i Nexø, hvis mor var fra Frigården. Her var det én med krykker, der væltede en kop for et af børnene. DFS. 1906—23: 682. [2]) S. 33. [3]) Møller s. 20, DFS. 1906—23: 681 P. Brandt. [4]) Sml. Da. sagn[1] I nr. 1078—91.

kone, der hentes til barselhjælp hos en underjordskvinde, som hun først møder i tudse-skikkelse[1]), har G. Josefsen optegnet 1863, men uden stedfæste.

Det eneste almindelige danske sagn, jeg ikke kender nogen optegnelser af på Bornholm, er sagnet om drengen, der låner højfolkenes gamle hat og ved hjælp af den usynlig kommer med til gilde[2]).

Ellers kan man sige, at de sagn, der fortælles om de bornholmske gravhøje, er de samme som dem, der fortælles om andre danske høje. Dog har de bornholmske sagn i mange tilfælde et simplere og oprindeligere præg end f. ex. de sjællandske har, en følge af øens afsondrede beliggenhed. Det gælder både sagnet om den istandgjorte ovnrage og om at sige, at Til eller Philip er død. Mærkeligst af alle de sagn, her er omtalt, er dog de spor af en ældgammel nordisk tro på, hvorledes de højlagte lever videre i deres grave, som den kendes fra enkelte islandske sagaer. Det gælder særlig Optegnelsen om Bøsthøj i Aaker. Og hvis nogen skulde kende andre sagn af denne art eller varianter af Bøsthøj-sagnet, vil det være af særlig betydning for videnskaben, om de bliver optegnet og sendt til Dansk Folkemindesamling i København.

Man vil måske undre sig over det ringe spor af svensk sagnoverlevering, der er truffet i disse sagn om høje: Bjørnetrækkersagnet eller Kjætten på Dovre i Klemensker, i Pedersker Bonaveddesagnene der, som arkivar Ellekilde siger. har „et kraftigt østdansk præg" og for et enkelts vedkommende overhovedet ikke kendes vest for Øresund.

[1]) Da. sagn[1] I nr. 1095—1110, [2]nr. 763—770. [2]) Da. sagn[1] I nr. 513—28, [2]nr. 364—76.

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

Men sagnoverleveringen i Skåne og Blekinge, de landskaber af Sverige, der ligger Bornholm nærmest, adskiller sig naturligt nok — det er jo gamle danske landskaber — heller ikke meget fra den danske.

Jeg vil gerne takke mag. art. Aage Rohmann for hans udmærkede hjælp, idet han både har optegnet adskillige sagn og som bornholmer og filolog gennemset texten. Også Peter Thorsen har været så elskværdig at komme med et par oplysende bemærkninger, hvorfor jeg bringer min bedste Tak.

Befæstningsanlæggene paa Christiansø og Frederiksø.

I Geheimeraad Christoffer Sehestedts (1628—99) efterladte Arkiv, som nu findes paa Herregaarden Ravnholdt paa Fyn, findes en Haandtegning af Befæstningsanlæggene paa Christiansø og Frederiksø.

Christoffer Sehestedt var jo i Egenskab af Deputeret i Søetatens Kommissariat med i den Kommission, som i 1684 paabegyndte Anlægget af de forskellige Befæstninger paa Øerne, og Tegningen stammer antagelig netop fra disse Aar, hvad iøvrigt ogsaa Forklaringen antyder. Tegningen maa altsaa være den ældste, eksisterende over dette Befæstningsprojekt.

Som Fotografiet viser er Tegningen ret medtaget, og bl. a. er Dele af Forklaringen bortædt. Denne giver iøvrigt ikke Oplysninger om alle de paa Tegningen værende Signaturer og er i det hele ret ufuldstændig. P paa Frederiksø er saaledes ikke angivet, men maa formodentlig være Lejrpladsen.

I nedenstaaende Gengivelse af Forklaringen er de Bogstaver, som er borte, men som man kan skønne sig til, sat i [ ].

FORKLARING.

[A. Kleine] thurn, an welchen das [werc]k gantz fertig manquirt [da]s dach, woran man arbeitet.

www.vang-hansen.dk

[B. Gros]sen thurn, auch fertig, mit [d]en gewelbten pulfver-keller.
[C. Pu]lfver-haus.
E. Wasser-brunnen.
[F.] Aussen-wercker für das thurn, die nu gemacht sollen werden.
[G.] Das alte campement.
H. Ausgesuchter platz zum garten.
[I.] Munster-platz.
O. Eiserne ringen.

Alle häusser, so mit roth illuminirt [s]eyn, seyn gantz fertig; die hütten aber, - - - so mit braun annotiret seyn, seyn fischer-hütten.

Paa Tegningen af Christiansø ses et punkteret, bastionært Grundris, løbende fra Gyldenløves Batteri over Bjelkes Batteri til lidt Nord for Cucherons Batteri. Formodentlig er dette den projekterede ydre Befæstning, i hvilken de tre Batterier indgik som Støttepunkter. Den indre Befæstning eller Reduit dannedes af Store Taarn med sine projekterede Udenværker F, som skimtes svagt som et lille, punkteret, bastionært Grundris, farvet gulbrunt. Mod Vest er Christiansø beskyttet af Frederiksø og Løbet (Havnen) mellem Øerne, hvis Kyststrækninger paa begge Sider af Havnen beskyttedes af en Fæstningsmur (Kysterne ses takkede). Forbindelsesvejene paa Øerne ses som punkterede Dobbeltlinier. Iøvrigt henvises til de eksisterende, talrige Afhandlinger om Fæstningsanlæggene paa disse Øer.

Th. Thaulow.

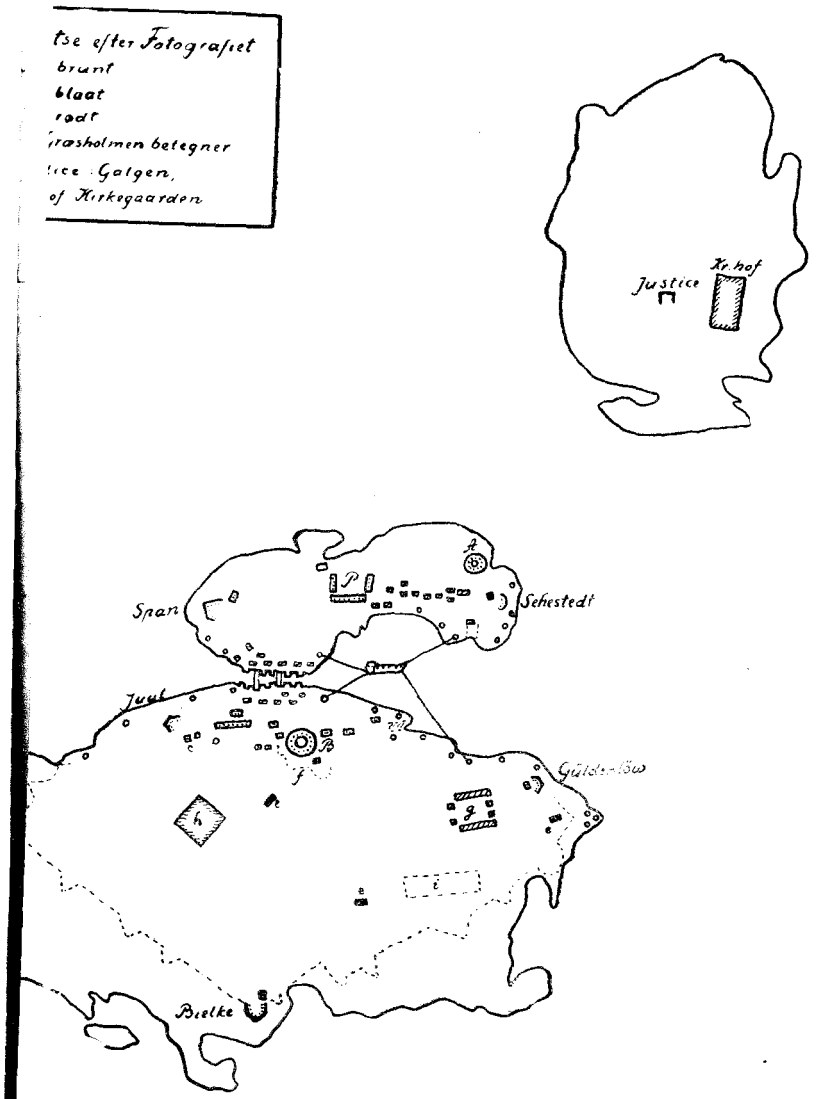

www.vang-hansen.dk

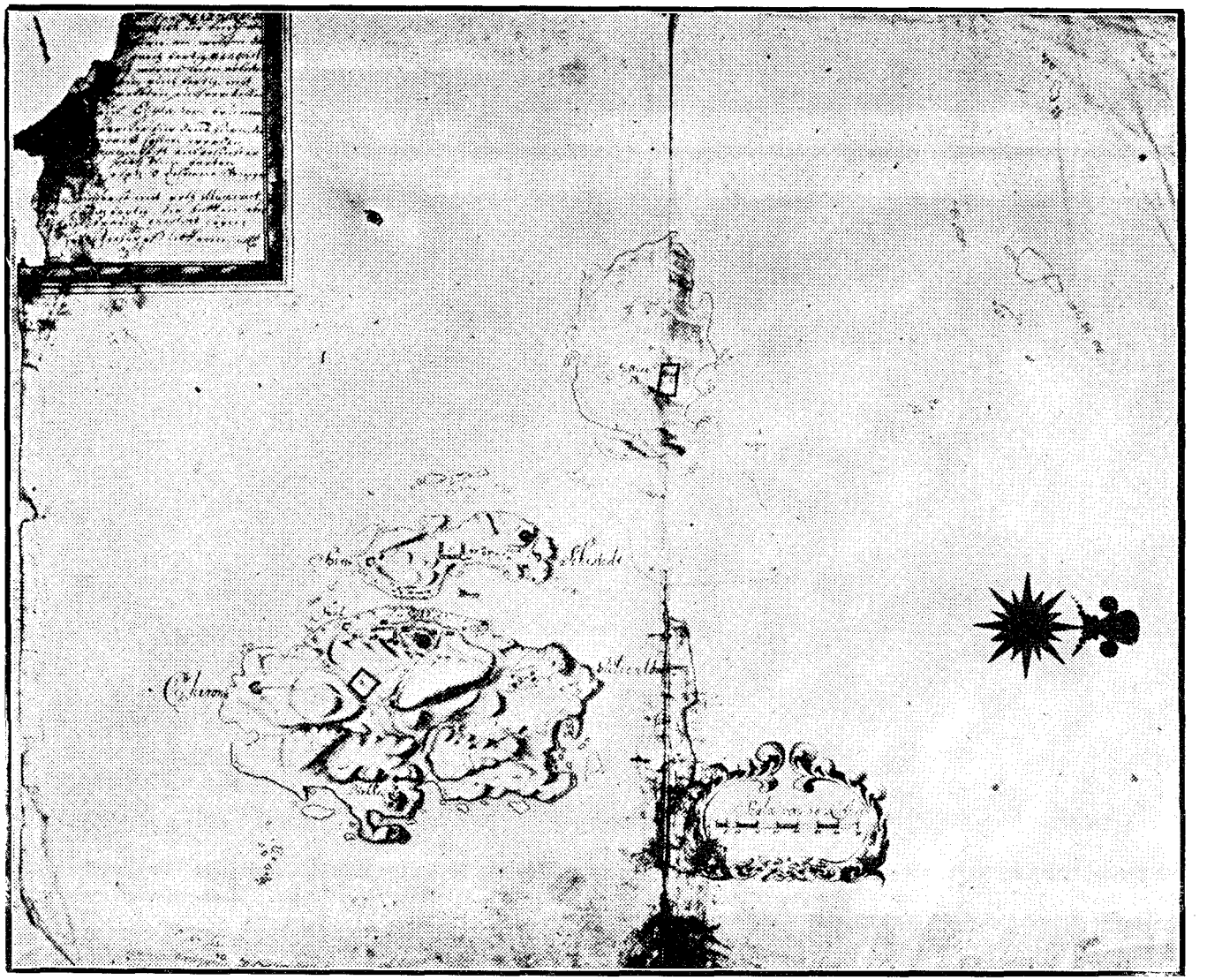

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

Kampen i Malkværnskansen

den 9. Juni 1645.

Svar til Hr. Overlæge M. K. Zahrtmann.

Af HANS ELLEKILDE.

Det har ikke overrasket mig, at Bornholms gæve gamle Historiker M. K. Zahrtmann i sidste Aargang af Bornholmske Samlinger har ønsket at afværge, saa vidt muligt ogsaa tilintetgøre, det Angreb, som jeg i min lille Afhandling „Svensken for Nexø 1645" (Bornh. Saml. XIX S. 63—78) har rettet imod hans, af Bornholmerne med Amtmand E. Koefoed i Spidsen, saa beundrede Afhandling „Bornholms Tilskikkelser i Christian 4.s sidste Svenskekrig (1643—45)" (Bornh. Saml. IV S. 101—174). Det vil næppe heller overraske min højtærede Modstander, at jeg prøver i det væsentlige at fastholde og uddybe mine Synspunkter i en noget mere teoretisk Drøftelse, end der var Lejlighed til i mit oprindelige Angreb i „Svensken for Nexø". Lad mig straks sige, for at undgaa al Misforstaaelse, at jeg naturligvis ikke tillægger I. P. Møllers Sagnopskrift 1865 *historisk* Kildeværdi, den er højst et Indicium, den er ikke noget Bevis. Jeg udelader den derfor helt af den kildekritiske Drøftelse, som jeg vil holde med min ærede Modstander.

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

Overlæge Zahrtmann viser i sit Svar til mig, at han er klar over den moderne Historieforsknings Hovedsætning, Modsætningen mellem den *samtidige* og den *eftertidige* Kilde, hvorefter det samtidige Vidnesbyrd under almindelige Forhold har Kildeværdi, mens derimod det eftertidige Vidnesbyrd kun undtagelsesvis, under særlige gunstige Omstændigheder, har Kildeværdi. Efter min Opfattelse er bl. a. Svaneke Bys Erklæring $^{5}/_{11}$ 1645, Albert Wolfsens Gravsten i Svaneke og Ravns Borringholms Krønike 1671 samtidige Vidnesbyrd. Laurits Thurahs Fremstilling fra 1756 er ligesom Rektor David Wolfsens Slægtsagn 1748 derimod eftertidige Vidnesbyrd. Jeg kasserede det eftertidige Vidnesbyrd hos Thurah og fremhævede, at der i de samtidige Kilders Vidnesbyrd var en skarp Modsigelse imellem Svanekeboernes Erklæring og Ravns Krønike, en Modsigelse, som efter min Opfattelse ingenlunde kunde bortharmoniseres, som Z. havde gjort i sin Fremstilling (S. 125), men indeholdt et historisk Problem, der krævede sin Løsning. Jeg stillede mig paa det Standpunkt, at Ravns Krønike var den uafhængige samtidige Kilde, som fremsatte den virkelige historiske Sandhed om Kampen i Malkværnskansen d. 9. Juni 1645, nemlig, at der ingen af vores til Modstand fandtes uden Albert Wolfsen af Svaneke, som blev dræbt efter et heltemodigt, men forgæves Forsvar. Derimod var Svanekeerklæringen efter min Opfattelse den afhængige samtidige Kilde, der efter Ævne vilde tilsløre den farlige Sandhed, at Svanekeboerne ikke havde ydet Svensken den Modstand, som Kongen havde været berettiget til at vente, og at de derfor havde en væsentlig Skyld i Bornholms Erobring. Farlig

var denne Sandhed, fordi Kristian den Fjerde Aaret før havde ladet sin egen Admiral, Peder Galt, dømme til Døden og henrette i eget Paasyn paa Københavns Slotsplads d. 31 August 1644, fordi han den 30 Juli 1644 ved sin Forsømmelighed havde ladet den indespærrede svenske Flaade undslippe. Svanekeboerne, der havde ydet et utilstrækkeligt Forsvar, kunde, da de ligesom Bornholms øvrige Almue blev tvunget til at aflægge Regnskab for den strenge, ja grumme Konge, ikke vide, hvor galt det kunde gaa, ja de havde Aarsag til at frygte det værste, og derfor gjaldt det for dem om i deres Erklæring at dække sig selv det mest mulige, og det gjorde de efter min Opfattelse ved at anvende bl. a. det tvetydige Udtryk, „hvort vi da miste af vores Folk", der skulde give Indtryk af, at de i Virkeligheden havde mistet flere af deres Folk, men dog ogsaa kunde udtrykke det efter min Mening faktiske Forhold, at de kun mistede een eneste Mand i Kampen, den unge Helt Albert Wolfsen, ikke som i Thurahs eftertidige Beretning 2 andre unge Mænd ved Siden af ham. Det er min Hovedanke imod min højtærede Modstander, at han slet ikke har haft Øjnene aabne for, at de forskellige Erklæringer, som Bornholmerne og deres Førere maa afgive for at redegøre for deres Del i Bornholms forsmædelige Overgivelse 1645 og derefter tage deres Straf af den strenge, ja ubarmhjærtige Konge, ikke ligefrem er Sandhedens eget Ord, men at de er Sandhed, Fortielse og Usandhed i tæt Forening. Disse Erklæringer kan derfor ikke frisk væk benyttes som ligefremme og umiddelbare Forkyndelser af den historiske Sandhed, de maa af den moderne kritiske Historiker benyttes med stor Var-

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

somhed og Kritik, for at det kan blive muligt at faa det virkelige, historisk rigtige Billede frem af, hvad der er foregaaet paa Bornholm i Dagene før og efter den skæbnesvangre 9. Juni. Det er ikke min Sag at gennemføre denne Revision af Overlæge Zahrtmanns naturligvis altid grundlæggende og fortjenstfulde Arbejde, det er han selv nærmest til at gøre i sit kommende Værk om Bornholms Historie. Lad mig blot anføre en Ting, som er slaaende for mig, som kommer udefra, men som Bornholmerne maaske har lidt vanskeligt ved at se: Det er, at Overlæge Zahrtmann ingenlunde skifter Sol og Vind lige, saaledes som det er en Historikers, det vil sige en Dommers, simple Pligt. Han optræder uvilkaarligt, ja ubevidst som den bornholmske Almues Forsvarer og som de bornholmske Føreres Anklager og tegner et Glansbillede af det heltemodige Folk, som saa gærne vilde slaas, men som blev hindret deri af sine nederdrægtige Førere. Jeg, som kommer udefra, har i al Fald det ubehagelige Indtryk af de bornholmske Erklæringer, at det gjaldt for de menige Bornholmere mest muligt at vælte Skylden over paa Førerne som Syndebukke for Kongens Vrede for saa vidt muligt at hytte sig selv. Jeg vil tro, at det vil være ganske formaalstjenligt at gaa ud fra Enkeltmændenes, Jost Nicolais og de øvrige Føreres Erklæringer, her er vi paa sikrest Grund med vor Kritik af Erklæringens Sandhed og Troværdighed. Vi har med Enkeltmand at gøre, som vi kan danne os en Mening om gennem hans egen Erklæring og gennem det Materiale, som iøvrigt foreligger, bl. a. i Almuens Beskyldninger imod ham. Dernæst kommer Sognenes og Købstædernes selvstændige Erklæringer om

deres egen Andel i Sagen, hvor det er af særlig Værdi, hvis vi, som ved Aakirkebyerklæringen, kan skønne Enkeltmands, her Bykaptejn Christian Gregersens, Opfattelse. Mindst Værdi har Bøndernes Bunkeerklæring om de bornholmske Førere, her er Sandhedsindholdet afgjort mindst. Det har Betydning som Massepsychologi og Folkestemning paa Kommissionsundersøgelsens Tidspunkt Nov. 1645, men ikke som objektiv Sandhed om Begivenhederne paa Overgivelsens Tid (Juni 1645).

Kærnepunktet i Overlæge Zahrtmanns og min Drøftelse er, hvad der gik for sig i Malkværnskansen under Svenskernes Landgang om Morgenen d. 9. Juni 1645.

I sit Indlæg imod mig fremdrager Overlæge Zahrtmann et nyt og værdifuldt Moment, en Fejllæsning i Originaldokumentet, som baade han, og jeg i hans Fodspor, har gjort os skyldige i. Vi har læst Beretningen saaledes: „Da vi derhen komme . . . da vare vi ungefær 79 Mand af Svanike til Stede, foruden dem, som til Fods efter kom". I Virkeligheden skal der utvivlsomt læses *29*, og ikke 79. Jeg har set Stedet efter i Rigsarkivet og raadført mig med Rigsarkivets skriftkyndige Embedsmænd, og vi er enige om, at der maa staa 29 og ikke 79, heller ikke og navnlig ikke 19, som Zahrtmann ogsaa (S. 43) antyder. Det gør en meget væsentlig Forskel, det indskrænker Kampstyrken for Svanekeboernes Vedkommende med henved $^2/_3$, og gør det mere forklarligt, at Jost Nicolai, Ibskerbønderne, Nexøborgerne, Aakirkebykaptejnen, Søndre Herreds Kaptejn Sivert Gagge o. s. v., har saa ondt ved at faa Øje paa Svanekeboerne, eller rettere aldeles ikke nævner

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

dem som tilstedeværende i den Skanse, hvor Landgangskampen fandt Sted. Midterstykket af Svanekeerklæringen har Overlæge Zahrtmann allerede anført i original Retskrivning (BS. IV 124), men han har givet et ufyldestgørende Referat af Begyndelsen, og han har helt udeladt den ikke uinteressante Redegørelse for, hvad Svanekeboerne foretog sig efter Kampen i Malkværnskansen, og jeg mener det derfor formaalstjenligt at anføre hele den omstridte Svanekeerklæring (i Nutidens Retskrivning), for at Læserne kan danne sig et personligt Indtryk af Erklæringen *i sin Helhed.* Den lyder saaledes:

Vi efterskrevne Knud Christensen, Borgemester og Byskaptejn udi Svanike, Eske Dich, Byfoged og Løjtenant, Thommis Bler, Fænrik og Davis Wol(f)sen Feltfører her sammesteds, saa og efter(nævnte) fire Mænd, som er Hans Jonsen, Rasmus Andersen, Anders Sørensen og Jens Brond (?) kendes og gøre vitterligt, at eftersom vi underdanigst haver bekommet vores allernaadigste Herres og Konges velbetroede Commissariers Ordre og Befaling, at udi vores Videnskab og Sandhed skulde tilkendegive og lade fornemme, anlangende den Landgang, som de Svenske gjorde for Nexøe, som skete Mandagen den 9. Juni i dette Aar, saa er vores Sandheds Erkendelse og Videnskab derom, som følger:

Først, om Mandagen fornævnte Dito, der vi om Morgenen til Morgenbøn udi Kirken vare forsamlede, kom en af vores Medborgere ved Navn Lyloff Bachus og gav til Kende, at der var en stor Flaade Skibe af de Svenske for Nexø, som vi og straks derefter af mange grove Skud kunde erfare. Strax der vi dette fornumme, have vi udi en Il baade ladet Klokkerne ringe og Trommen omkring slaa og med stor Raaben Byens Folk til Hobe samlet, som den Tid var til Stede og strax ladet sig befindes færdige til Hest og Fod sig imod Fjenden at forføje. Da vi derhen komme, da havde mestendel Skiben sat for Anker og begyndte at udsætte Folket i Espingerne og siden sig tilhobe forsamlede, sig imod Landet at ville begive, da vare vi

ungefær 29 Mand af Svanike til Stede foruden dem, som til Fods efterkom. Og begave os saa Norden for Byen til den Skandse eller Brystværn, som os syntes, at Fjenden vilde gøre Landgang, og der stode (vi) og os værgede, saa længe os mest muligt var, og ingen Hjælp og Undsætning finge, hverken af Bønder eller Borgere uden ungefær 9 eller 10 Mand, som var af Ibsker Sogn og Nexø. Mens der de Svenske bleve os for mægtige, og ingen vilde os undsætte, nødes vi da endeligen til at undfly Skansen, hvort vi da miste af vores Folk, og blev samme Tid en ganske Del af de Svenske skudt, og syntes engang, at de vilde veget tilbage igen, hvilket og havde sket, dersom vi havde bekommet Hjælp af de andre Landsens Folk, hvilket ikke skete. Da bleve de Svenske stille staaendes Norden for Byen og ikke turde begive sig til Byen. Som vi flyede for dem paa Vejen, mødte vores resterende Bysfolk os, og da straks igen med dem os omvendte, og da vi igen komme mod Nexø, vare de Svenske da der og plyndrede Byen. Mens af hvad Aarsag Kaptejnerne [d. v. s. Nicolai og Gagge] faldt fra os og gik til Svenskens Haand, ved vi ikke, hvilket de selv maa forsvare. Siden haver de Svenske, som i Land vare, belageret sig udi en Løkke Vesten for Nexø, efter de om Dagen havde plyndret Byen, og laa der stille om Natten, til os kunde synes, Klokken kunde være elleve. Da blev skudt tvende Skud af de svenske Skibe, og da udi en Hast haver de Svenske sig til Skibs begivet, som vel lader sig anse at være sket af Rædsel for Landsens Folkes Overfald. Hvis sig belanger den Accord, som en Part af Landsfolket og Officerer haver gjort med Fjenderne, siden de vare af Landet udrømte, var hverken med vores Villie, Raad eller Samtykke, og (vi) ikke heller deraf vidste, før den udi Pennen var slaget og Accorderingen sket paa begge Sider. At dette foreskrevne saaledes udi Sandhed at være sket, ville vi ved vores Ed være genstendige og til videre Sandheds Bekendelse trykker vi foreskrevne vores Signeter her neden under. Actum Svanike den 5te November 1645.

Lad os først tage Svanekeerklæringen paa Tro og Love og gøre os klart, hvorledes Svanekes 8 ledende Mænd fremstiller Begivenhedernes Gang, saa kan vi siden kritisere Beretningen og søge at finde dens

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

svage Punkter. Under Morgenbønnen i Kirken bringer en Svanekeborger Lyloff Bachus Budskab om, at Svenskernes Flaade ligger for Nexø, og dette Budskab bekræftes umiddelbart efter ved Lyden af den voldsomme Kanonbeskydning af Nexø. De ledende Mænd gør Allarm og samler i størst mulig Hast den Del af Byens Folk, som paa det Tidspunkt var til Stede i Byen, og rykker ud til Hest og til Fods. Det beredne Mandskab rider foran ad Nexø til, sandsynligvis ad Ibskervejen, og da de var kommet derhen, ser de, at Svenskerne har kastet Anker og var begyndt at udsætte Folkene i Landgangsfartøjerne, der siden samlede sig til en sluttet Angrebsstyrke. De begiver sig saa, 29 Ryttere stærke, til den Skanse eller Brystværn Nord for Byen, hvor det saa ud til, at Fjenden vilde gøre Landgang. Her værgede de sig det længst mulige uden Hjælp og Bistand af andre Bornholmere med Undtagelse af 9—10 Mand fra Ibsker Sogn og Nexø. Under Kampen blev en Del af de Svenske skudt, og det saa engang ud til, at de vilde være veget tilbage fra Landgangen, hvilket ogsaa vilde være sket, hvis de øvrige Bornholmere var kommet Svanekeboerne til Hjælp. Da Svenskerne blev for mægtige, og de ingen Undsætning fik, nødtes de endelig til at undfly Skansen, hvor de da mistede nogle af deres Folk. Paa Flugten for Svenskerne, ad Svaneke til, mødtes de med Resten af deres Byfolk, altsaa Fodfolket, og Flugten standsede. De ser Svensken blive staaende stille Nord for Nexø uden at turde begive sig ind i Byen. Hele Svanekestyrken følger efter Svenskerne, og da de igen kom henimod Nexø, var Svenskerne inde i Byen og plyndrede den. Siden ser de Svenskerne

ligge stille i en Løkke Vest for Nexø til ved Ellevetiden om Aftenen, da begiver de sig i Hast til deres Skibe, antagelig af Frygt for Overfald af den bornholmske Hærstyrke. Svanekeboerne fralægger sig Ansvaret og misbilliger Jost Nicolais og Gagges Overgivelse af Nexø som ubeføjet. I selve Accorderingen med Svenskerne har Svanekeboerne hverken Lod eller Del, den var sket uden deres Vidende og Villie.

Ser vi nu paa Svanekeboernes Erklæring med den kritiske Djævlesplint i Øjnene for om muligt at kunne godtgøre, at deres Forsvar af Malkværnskansen, bortset fra Albert Wolfsens heltemodige Færd, ikke var saa forfærdelig meget bevendt, saa lægger vi først Mærke til, at Erklæringen underskrives af den samlede Officersstyrke, Kaptejn, Løjtnant, Fændrik og Feltfører. Ingen af dem er blevet paa Valen eller blevet fanget og ført bort af Svenskerne; det tyder efter almindelige Krigserfaringer ikke paa, at Forsvaret har duet ret meget. Man kan jo blot tænke paa, hvor mange danske Officerer der faldt eller blev fanget paa Dybbøl d. 18. April 1864 af den tyske Overmagt, saa faar man et slaaende Indtryk af Forskellen imellem et Forsvar, hvor det var Alvor, og et, hvor det nærmest var paa Skrømt. Betegnende nok lider Svanekeboerne efter eget Sigende deres Tab, da de var ved at undfly Skansen, ikke under selve Kampen Mand imod Mand. Var det kommet til en saadan Nærkamp, vilde nødvendigvis en betydelig Del af Svanekeboernes Styrke være blevet nedhugget af Svenskernes Overmagt, og en stor Del af Resten var blevet fastholdt og taget til Fange, saa det kun var Mindreparten, der havde kunnet redde sig ved Flugt. At Tabet kun havde

www.vang-hansen.dk

været een Mand, og at Svanekeboere efter bedste Ævne ved et tvetydigt Udtryk søgte at skjule, hvor ringe Tabet talmæssigt set var, har jeg tidligere hævdet, og jeg ser ingen Anledning til at fravige denne Opfattelse. Jeg skal senere godtgøre, bedre end i mit sidste Indlæg, hvor megen Grund vi har til at stole paa Ravns paalidelige Opgivelse af Tabet. Hvad der er sket, er sandsynligvis det, at Svanekeboerne efter bedste Ævne har fyret paa Svenskerne, mens de endnu laa ude i deres Landgangsfartøjer, og saa længe de endnu var i passende Afstand fra Skansen; men saa har de, ikke uden Grund, anset det for haabløst at stride imod den tolvdobbelte Overmagt og salveret sig det bedste de kunde, hvad der lykkedes saa godt for dem, at som sagt ingen af Officererne mistede Livet, og af de menige kun Albert Wolfsen. Han har ikke villet vige sammen med de andre, han optog den haabløse Kamp og faldt som en Helt. Svanekeboernes Optræden senere hen paa Dagen giver os ingenlunde Anledning til at ændre vor Opfattelse. De gjorde, selv med samlet Styrke, ikke Svenskerne det Gran Fortræd Dagen igennem, de nøjedes med at iagttage Fjenden. Der forlyder selv fra Svanekeboernes egen Side ikke noget om, at Svanekeboernes Kaptejn hos Styrkens Øverstkommanderende Major Mackabæus drev paa, at man dog skulde gøre eet Forsøg paa at forstyrre Fjendens Ophold i Nexø.

Svanekeboerne havde hverken ved deres Modstand i Malkværnskansen eller ved deres Optræden senere hen gjort sig saa bemærkede, at det for de bornholmske Herredskaptejner var nødvendigt at tage Hensyn til dem og deres Mening. Man slutter Akkorden

med Fjenden, de heltemodige Svanekeboere ganske uadspurgt. Det er ganske betegnende, at Aakirkebykaptejnen Kristen Gregersen, Talsmanden for en mere aktiv Krigsførelse imod Svenskerne, var mellem de Mænd, hvis Godkendelse af Akkorden var nødvendig (se BS. IV 139), ham har Herredskaptejnerne ikke kunnet komme uden om, den passive Svanekekaptejn Knud Christensen har de derimod ganske roligt skubbet til Side som en ligegyldig Størrelse. Hverken Østre Herreds Kaptejn Jost Nicolai eller Søndre Herreds Kaptejn Sivert Gagge viser Svaneke den Honnør udtrykkelig at nævne deres Indsats i Kampen om Malkværnskansen. Jost Nicolai skriver (se BS. XIX S. 73): „Og den menige Mand kunde ikke staa for den grumme Skyden, som de skøde med de grove Stykker foruden Afladelse . . . Den for ringe Modstand er snart overvunden. Dermed gjorde Svenskerne Landgang og gik straks i Byen (dvs. løs paa Nexø)." Sivert Gagge skriver, at de svenske Landgangsfartøjer „dreve mod Madvigen Norden for Nexø, hvor de hasteligen gave dem i Land, fordi der var ikkun ringe Folk for Haanden udi Skanserne til at gøre Modstand og var vidt imellem Skanserne." Den svenske Admiral Karl Gustav Wrangel havde samme Opfattelse, at det bornholmske Forsvar af Landgangsskanserne ikke var meget bevendt. Han skriver i en Indberetning fra Hammershus, dagtegnet d. 25. Juni 1645 og udgivet i Uddrag i Theatrum Europæum 1645 S. 808, at han havde kastet Anker for den lille By Nexø, beskudt den med Kanoner, og under Kanonbeskyttelse ladet nogle hundrede Musketterer kaste i Land fra Skibene med Baade . . . „saa snart de svenske Soldater

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

med ringe Skade havde sat Fod paa Land, har Indbyggerne straks løbet deres Vej, har ladet Byen og alt deri i Stikken, hvori der saa blev „erobret to Faner og syv Jærn- og Kobberkanoner, og selve Byen blev udplyndret". Heller ikke Wrangel har faaet Øje paa Svanekeboernes tapre Forsvar af Malkværnskansen, han har aabenbart opfattet Svanekeboerne som flygtende Nexøboer.

Men end ikke Ibskerboerne eller Nexøboerne, der efter Svanekeboernes Udsagn hjalp dem med Forsvaret af Malkværnskansen, har fundet sig foranlediget til at nævne Svanekeboernes Indsats. Ibskerboernes Erklæring er i denne Sammenhæng af særlig Betydning for os. Malkværnskansen laa jo paa Ibsker Sogns Grund, og Ibsker Sognemænd havde Pligt til at holde denne Skanse tilstrækkelig besat. Ibskerboerne hævder energisk, at de Natten den skæbnesvangre 9. Juni har holdt den befalede Vagt (sml. BS. IV 108), men de maa tilstaa, at de ikke før selve Landgangen havde holdt Skansen tilstrækkelig bemandet med Folk. De søger at undskylde sig med, at en Del af dem havde været udkommanderet til at køre Brænde fra Kongens Skove til Hammershus, en Del af dem „var forrejst i deres egen Ærinde udi Lyng- og Tørvemarken, eftersom man vidste intet af nogen Fare at sige, saa der ikke kunde komme over 20 Mand til Stranden . . . der gjorde hvis Modstand, som de af deres Ringhed kunde afstedkomme. Dog kunde de ikke blive saa mange, at de kunde afdrive Fjenden." Ligesom Svanekeboerne hævder de, at de var ladt i Stikken af de vestbornholmske Kaptejner, saaledes at det i Virkeligheden var deres Skyld, at det lykkedes Fjenden at gøre Landgang. De erklærer, at Jost Nicolai i Førstningen, før Fjenden kom i Land, var hos dem i Skansen „og gav Ordre paa Stykkerne med at flankere og andre Gevær at bruge. Men som han befandt os at være for svage, red han ind i Byen Nexe af den Mening, som han foregav, at ville udfordre Borgerskabet i Gevær at komme os til Hjælp. Da blev han borte fra os fra, og vi for vores Svagheds Skyld maatte afvige for Svenskens Fyrighed."

Ibskerboerne søger i deres Erklæring at dække over det faktiske Forhold, at de ved Svenskernes Landgang flygtede fra Skansen uden Forsøg paa at gøre virkelig Modstand, og det lykkedes dem ogsaa godt nok, de mistede *ikke en eneste* Mand. Rimeligvis var en Del flygtet endnu tidligere. Jost Nicolai siger jo i sin Erklæring: „Og den menige Mand kunde ikke staa for den grumme Skyden, som de skøde med de grove Stykker foruden Afladelse." Sandsynligvis har der dog været nogle faa Ibskerboer i Skansen, da Svanekeboerne rykkede ind i Skansen, eftersom Aakirkebykaptejnen i sin Erklæring siger, at der var ikkun saare ringe Folk i Skanserne (BS. XIX 71), men ikke, at den, som man skulde tro efter Svanekeerklæringen, var fuldstændig blottet for Folk. Naar Aakirkebykaptejnen siger „og begyndte de først at komme frem ned ad Bjærget i Ibsker Sogn" maa det være, ikke Jost Nicolais Bønder, men Knud Kristensens ridende Svanekestyrke, han har set. Af Nexøboere har der antagelig været slet ingen eller yderst faa i Malkværnskansen, de var lovlig undskyldt andetsteds. Det hedder i deres Erklæring: „Da satte Fjenden an noget Norden for Byen med en skrækkelig Skyden af Skibene, Bojerter og Espin-

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

ger, og vi af vores ringe Magt gave Fyr paa dem igen, og da blev en svensk Major skudt med nogle Soldater. Da finge de desværre Landgang, formedelst vi vare for faa Folk, som Fjenden vel selv saa paa Skibene, thi de laa tæt under Landet, og al Landskabet [den bornholmske Milits] kom os ikke saa hasteligen til Hjælp og Bistand imod den store Krigsmagt, som de havde burdet". Jeg slutter mig til Zahrtmanns gamle Forklaring (BS. IV 123), at det var i Skansen nærmest Nord for Nexø, Lerskredsskansen, at Nexøboerne ved Flankeskydning søgte at genere den tæt ved Land roende Landgangsstyrke. Det gik jo ogsaa saa hastigt, at Nexøboerne ikke havde Tid til at naa helt ud til Malkværnskansen, og de maatte jo ogsaa først og fremmest søge at dække Nexø. Under Landgangen blev ingen Nexøbo nævnt som dræbt, dermod hedder det siden i Nexø Erklæring, at under Udplyndringen „bleve nogle af vores Borgere ihjelskudte og stukne."

Nexøboernes sidste Forsvar eller rettere Flugt belyses meget skarpt i Major Mackabæus' Brev til Hammershus' Kommandant Holger Rosenkrands d. 15. Juni 1645. Mackabæus søger at forsvare Akkorden med Admiral Wrangel: „vi vare jo højligen nødte og foraarsagede dertil, eftersom Landfolket ikke vilde staa, mens naar et Stykke eller Muskette afgik, enten kaste sig paa Jorden eller løbe ad Skoven, hvilket noksom bevises kan. Herhos giver jeg Slotsherren at betænke, hvorledes man Nexes Strand skulde kunne besætte, efterdi Stykkerne der sammesteds, som vare 8, ere os fratagne, og deres Gevær ganske nederlagt, saa vel som mestendel deres udaf Bolskersogn, som beløber sig mere end 300 Mand til-

sammen, og ved Slotsherren vel selv, at Nexeboer altid haver været de berømmeligste udi Mønstringen, mens hvorledes de nu haver holdt sig, erfares nu (desværre) klarligen, og hvorledes Konstablerne med Stykkerne haver spillet, giver ogsaa Tiden; hvilket gav Landskabet en stor Forskrækkelse, saa vi nødtes til at akkordere, efterdi Landskabet slog os Fejl og ganske ingen Bistand kunde os udaf Nexe formode. Og jeg var ikkun ene Mand imod saa mange, hvad kunde jeg ene udrette uden Succurs og Bistand." (Nye danske Magasin II 311, 1805). Ogsaa i Mackabæus' Indberetning til Slotsherren glimrer Svanekeboernes djærve Forsvar af Malkværnskansen ved sit Fravær, det er Nexøboernes sørgelige Svigten, der gør Akkorden til en Nødvendighed, Svanekeboerne gør hverken fra eller til. Vi har endnu et samtidigt Vidnesbyrd om Nexøs Overgivelse, som er af større Værdi, end man straks paa Forhaand skulde antage, det er Slotsherrens Holger Rosenkrands' eget Vidnesbyrd om Kampen. Med Nexøs Erobring „saa haver det sig saaledes, at der de svenske med deres Flaade er komne for Landet, den 9de Juni om Morgenen, haver de straks samme Morgen gjort Landgang ved Nexø By . . . og den med fægtende Haand efter ringe Modstand erholdet, hvorom jeg og samme Dag er blevet aviseret ved tvende mine Folk, som batterit Stranden paa den Side af Landet, og siden videre fornummet af andre indkommende visse Bud." (Nye da. Mag. II 294). Vi ved med ret stor Sandsynlighed, hvem en af disse to af Slotsherrens Folk var, som bragte det første sørgelige Budskab, der siden blev bekræftet af andre indkommende visse Bud, det var Slotsherrens Ridefoged, Borgmesteren

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

Knud Christensen i Svaneke (Sml. Ny. da. Mag. II 313). Er det ham, som bringer Slotsherren Bud, har hans Budskab ikke kunnet give Slotsherren andet Indtryk end, at der ogsaa fra Svanekes Side kun var ydet ringe Modstand. Er det derimod andre af Slotsherrens Tjenere, som har været Øjenvidner til det forefaldne, har, som det siges „batterit Stranden paa den Side af Landet", saa har de ligesom alle andre, undtagen Svanekeboerne selv, været uden Indtryk af Svanekeboernes efter eget Sigende djærve Forsvar.

„Sex samtidige Kildeskrifter vidne om Kystskansernes djerve, om end faatallige Forsvarere Nord for Nexø hin Junidag (BS. XX 39). De enkelte Skildringer samle sig dog i et klart Billed af, at der under Fjendens Landgang blev ydet saa dygtig Modstand af den faatallige Folkestyrke i Skanserne Nord for Nexø og særligt i Malkværnskansen, at adskillige Svenske faldt, og at den først veg for den landsatte Overmagt" (BS. XX 41). Saaledes er Zahrtmanns Opfattelse, jeg tror, at Læserne af otte samtidige Vidnesbyrd vil have faaet det afgørende stærkt afvigende Hovedindtryk: faa Folk og ringe Modstand. Svanekeboerne danner ingen Undtagelse fra den almindelige Regel, bortset fra Albert Wolfsen, der i Modsætning til alle sine andre Landsmænd, Svanekeboer, Ibskerboer og Nexøboer, vilde tage den ulige Kamp op, og i Troskab imod Konge og Fædreland holde ud det længste han kunde, og som derfor ogsaa, mens de andre hyttede sig, maatte lide Heltedøden. Havde vi ikke Gravstenen i Svanekekirke og Ravns Krønike 1671, vilde vi endda have savnet dette Lyspunkt, for Albert Wolfsen nævnes betegnende nok ikke i Svanekes Erklæring af $^{5}/_{11}$ 1645,

de ledende Mænd i hans Fødeby nøjes med at dække sig bag hans Alvor i Forsvaret og hans Fald, saa de med en vis Sandhed kunde skrive: „hvort vi da miste af vores Folk." Der er Stolthed og Faderkærlighed i Faderens Eftermæle paa Ligstenen i Svaneke, at Sønnen blev „formedelst sin Troskab Skyld til sin Herre Konge og Fædernelandet af de Svenske ihjelslagen for Nexø den Tid, Landet blev dem opgivet", men der er ogsaa skjult Bitterhed. Havde min Søn Albert ikke haft et Overmaal af Kærlighed til Konge og Fædreland, havde han kunnet flygte i Tide og hytte sig som vi andre.

At Faderen ikke i sin Gravskrift har overdrevet i sin Kærlighed til sin dræbte Søn, „hvis Sjæl Gud haver", kan vi tydelig se af Ravns udenforstaaende, ganske objektive Bedømmelse. Han skriver i sin Krønike (Knudsens Udg. S. 81): „Førend Landfolket Halvvejen derhen komme kunde, vare de meste Skud alt paa Byen gjorte og hans Folk udi Land sætte, hvor der ingen af vores til Modstand fandtes, uden en brav Soldat Albert Wulfsøn af Svannike gjorde etlige Skud udi en Il mod Slufferne og ihjelskud nogle Svenske, maatte dog og paa det sidste der paa Stedet ærligen dø. Som da nu de Svenske (Kl. 10) vare komne paa Landet Norden for Nexø, paa en Sted kaldes *Malquer,* søgte de Byen og den uden Modstand indtoge."

For at redde Thurahs haabløst eftertidige Beretning om de to andre unge Svanekeborgeres Heltedød søger nu Overlæge Zahrtmann det bedst mulige at anfægte Paalideligheden af Ravns Meddelelse. Zahrtmann hævder, at Ravn ligervis som Thurah ikke var nogen samtidig Kilde. „Ingen Historiker godkender

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

den som saadan. Ravn var end ikke Øjenvidne til hin 9. Junis Tilskikkelser øst paa Landet; han sad da som Rektor i Rønne, og først 26 Aar senere affattede han i Aaker Degnegaard sit fortjenstfulde Værk." Hvorfra ved Zahrtmann, at Ravn ikke har været i Nexø i Dagene umiddelbart efter d. 9. Juni? Jeg anser det for sandsynligt (sml. BS. IV 119), at Ravn har fulgt Rønnestyrken i Marken og sammen med den opholdt sig i Nexø efter Svenskernes natlige Flugt og indtil Akkordens Undertegnelse og dær af Nexøboer faaet den straalende livfulde Beskrivelse af Svenskernes Drukkenskab og paniske Flugt fra Nexø, som er en af hans Krønikes Glanspunkter. Men har nu end, om vi skal tro Z., Ravn siddet hjemme i Rønne og kukkeluret, mens hans Bysbørn var i Felten, saa havde han dog alligevel Mulighed for fra bedste Hold at faa Underretning om Tildragelserne i Nexø og Svaneke, nemlig fra sine to Venner Landsprovsten Jens Pedersen Borringholm i Bolsker og Nexø og Præsten Mikkel Nosebye i Ibsker og Svaneke (sml. Knudsens Udg. S. 2, 163, 189). Det vilde være ganske utænkeligt, om disse Mænd, naar de siden mødtes, ikke skulde drøfte disse Dages skæbnesvangre Begivenheder, og Ravn, som, i Modsætning til Thurah, havde en Historikers Hjærte, skulde nok sørge for at faa den bedst mulige Besked, om hvorledes Tingene virkelig havde tildraget sig. Fra Jens Pedersen Borringholm har Ravn i det mindste den nøjagtige Oplysning om de Mænd, der blev dræbt i Nexø under Plyndringen: at tre Borgere og en Bonde mistede Livet og en Borger sin Haand, som *og siden deraf døde*. Rimeligvis ogsaa Underretningen om Kirkens Tilstand, som ikke nævnes i Nexø Erklæring: „Her

var ikke Kirken forskaanet, udi hvilken de indbrøde, toge deraf Kirkens Ornamenter, Bøger, Messeklæder, det ringeste med det meste, uhørligt." Fra Mikkel Nosebye, der residerede i Svaneke By, har Ravn det rigtige Navn paa den unge Helt, som faldt i Malkværnskansen, Albert Wolfsen af Svaneke. Lad os tænke os, at den eftertidige Kilde Thurah ikke mindre end fire Slægtled efter selve Kampen i Malkværnskansen mod al Sandsynlighed gav ret Besked om Antallet af de faldne Svanekeboer, to unge Mænd foruden Albert Wolfsen, og lad os saa prøve at forklare, hvorledes det gaar til, at den samtidige eller i det mindste nærtidige Kilde Ravn 1671 har den forkerte Oplysning. Vi kan ikke vel tænke os, at Ravn af Uvillie imod Svanekeboerne med Villie har villet beskære deres Andel i Kampen, han skriver jo selv i sin Krønike (S. 121) med saa stor Sympati om Svanekeboerne og deres store Fremgang fra deres o. 1640 saa slette Stilling, takket være deres Gudsfrygt, Flid og indbyrdes Sammenhold. Vi kan ikke vel tænke os, at Ravn skulde have glemt, at der var faldet to unge Mænd sammen med Albert Wolfsen, hvor skulde han saa have Ævne til at huske det langt vanskeligere, selve Hovedheltens rigtige Døbenavn Albert Wolfsen. Vi kan ikke heller godt tænke os, at Mikkel Nosebye, Ravns gode Ven, ikke skulde vide, hvormange faldne Svanekeboere han havde jordet, eller at han ikke skulde huske det rigtige Tal, og hvad Glæde skulde han vel have af med Villie at give sin Ven falsk Besked? Vi forvilder os ind i umulige Forklaringer, hvis vi vilde give Thurah Fortrinet for Ravn som Meddeler af de historiske Kendsgerninger om, hvormange Svaneke-

www.vang-hansen.dk

boere der faldt i Forsvaret af Malkværnskansen, og vi maa følgelig nødvendigvis antage, at Nosebye har givet sin Ven Ravn sandfærdig og paalidelig Besked om, at der faldt kun een Mand i Kampen for Malkværnskansen, den unge Soldat Albert Wolfsen af Svaneke. Her er ikke Tale om Sagn, som Z. antyder, her er Tale om rent historisk Meddelelse mellem gode Venner, om hvorledes Tingene virkelig var gaaet for sig. Sagnene om disse Tildragelser kan Z. finde hos Thurah, David Wolfsen 1748 eller I. P. Møller. Jeg erkender fuldt ud, at jeg har ændret min Opfattelse af Ravns mærkelige Udtryk „hvor ingen af vores til Modstand fandtes." Jeg mente i mit første Indlæg, at det maatte have Betydningen, hvor ingen af vore Folk *var til Stede* undtagen Albert Wolfsen, men jeg mener nu, at det kan ogsaa betyde med en lidt mere gammeldags Sprogbrug: „hvor ingen af vore *gjorde Modstand* undtagen Albert W.", som derfor i Modsætning til de øvrige tilstedeværende kaldes en *brav* Soldat. Jeg tør ikke længer forkaste Erklæringernes Vidnesbyrd, at der havde været andre til Stede i Landgangsskansen end Albert Wolfsen, uen jeg mener, at Ravns Opfattelse, der snarest stammer fra hans Venner i Bodilsker og Svaneke Præstegaarde, staar i fuld Samklang med den kritiske Vurdering af de samtidige Erklæringer, som jeg her har foretaget, og som ikke mindst for Svanekeerklæringen viser en Tilsløring af de virkelige Forhold, at Svanekeboerne maatte undfly Skansen uden virkelig Nærkamp Mand imod Mand imod en naturligvis ogsaa paa Forhaand ganske haabløs Overmagt. Overlæge Z.s Forklaring, at Ravn med sit Udtryk, at ingen af vores til Modstand fandtes,

vilde sige, at ingen af vore Førere var til Stede, hvorfor Albert Wolfsen maatte overtage Kommandoen, anser jeg for en Umulighed. Ravn har lige i utvetydige Ord sagt, at Hovedstyrken (og dermed ogsaa dens Førere) ikke var naaet halvvejs til Nexø, før Svenskerne var gaaet i Land og havde erobret Byen, hvorfor skulde han saa sige det samme en Gang til i dunkle, uigennemsigtige Vendinger. Ganske vist var hverken Nicolai, Gagge eller Major Mackabæus til Stede i Malkværnskansen, men Svanekes Borgmester og Bykaptejn vil vel Overlæge Z. regne med til de bornholmske Førere og mene, at han maa have været med i Malkværnskansen? Saa længe han er til Stede i Malkværnskansen, kan naturligvis den unge Albert Wolfsen ikke opsvinge sig til Fører, han er, hvad Ravn kalder ham, Soldat, menig Soldat. Først naar Officererne er faldne, ukampdygtige, fangne eller flygtede, kan en menig *Soldat* opkaste sig til *Fører* for sine Fæller og byde dem følge sig.

Vi kommer nu til Overlæge Z.s Skanse Nr. 2, Thurahs eftertidige Beretning fra 1756. Z. kan naturligvis ikke bestride den soleklare Ting, at det er en eftertidig Beretning, men han søger efter bedste Ævne at sætte Stivere til Thurah, hvad naturligvis ogsaa kan gøres nødigt. Z. vil gøre Langebek, Tidens bedste Historiker, ansvarlig for Thurahs Beretning og derved give den en Autoritet, som den ikke i sig selv besidder. Thurah nævner i sin Indledning som sine Kilder Resens Atlas Danicus og de Efterretninger, han fra Landets egne Indbyggere har erholdet, først og fremmest Amtmand Urne, derimod nævner han ikke Langebek med et eneste Takkens

www.vang-hansen.dk

Ord. Det havde dog Langebek ærlig og redelig fortjent, det var ikke lidt, hvad Thurah efter Z. skulde tillade sig at forlange af ham. Tidens bedste Historiker, som havde fremdraget nye og værdifulde Førstehaandsoplysninger om Krigen 1645 og Bornholms Erobring, skulde af Hensyn til Thurahs pæne Bog ganske undertrykke sin naturlige Trang som Historiker til at vise, hvorledes Tingene virkelig hang sammen. Det vil jeg se Beviser for, før jeg tror paa det. Men lad os tænke os, at det er bevist, at Langebek paa det Punkt er Mester for Thurahs Fremstilling, rent bortset fra at den kompilatoriske Fremstilling ikke viser Spor af Mesterhaand, og at Langebek til sin Raadighed foruden Resen har Nexø-Rektoren David Wolfsens Slægtsoverlevering fra 1748, hvor, i Forbigaaende sagt, hverken Heltens fulde Navn eller Malkværnskansen nævnes, hvad skal da Langebek stille op for at faa nærmere Besked? Da Litteraturen lader ham i Stikken, er han nødt til at ty til Svanekeoverleveringen for at faa de fyldige og udførlige Oplysninger, som det skortede paa i Nexørektorens magre Beretning: her faar han da Heltens fulde Navn og Efterretningen om de to unge, raske Borgersønner, der kæmpede og faldt sammen med ham. Overlæge Z. havner da i samme Forklaring, som jeg allerede har givet, at Thurahs Beretning, bortset naturligvis fra Benyttelsen af Resen vedrørende Nexøs Plyndring og den usikre Benyttelse af David Wolfsen 1748, er *Svanekeoverlevering,* skaffet antagelig fra den daværende Præst i Ibsker og Svaneke Christian Valeur (født 1721 i København), der havde været Præst dær siden 1752, og fra hvem Thurahs Oplysninger om Svaneke Kirkes Gravstene etc. naturligt stammer.

Denne Svanekeoverlevering, som er den nødvendige Hovedkilde for den Thurah-Langbekske Fremstilling, viser tydeligt og klart sin Eftertidighed ved at være ganske uvidende om det virkelige Dramas Hovedpersoner, Borgmester og Bykaptejn Knud Christensen og hans Officerer, og ved at give en langt gunstigere Fremstilling af Svanekeboernes Kamp i Malkværnskansen end selve Svanekeboernes Erklæring fra Nov. 1645, hvor det dog gjaldt mest muligt for Svanekes ledende Mænd at gøre et saa gunstigt Indtryk som muligt paa Kongen og de høje Herrer i Rigsraadet. Netop derfor er dens Sandhedsværdi mistænkelig i allerhøjeste Grad. Det hører til de store Sædvanligheder, at Bedrifter vokser i den beundrende Eftertids Minde, tænk blot paa Niels Kjeldsens. Lad os derfor med nøgtern Resignation holde os til de samtidige Kilder og afholde os fra at beruse os i Eftertidens Beundringsvæld. Lad os stille os Spørgsmaalet skarpt og klart: Hvem ved bedst Besked, Mikkel Nosebye, der i Juni 1645 bar begravet den unge Helt Albert Wolfsen, eller Christian Valeur, der tidligst 1752 kan have kendt Albert Wolfsens Ligsten i Svaneke Kirke og hørt Tale om hans og hans to Fællers Heltedød i Kampen i Malkværnskansen? Det gør selvfølgelig Mikkel Nosebye. Vi bør derfor tro paa hans Opgivelse til Ravn, at der kun var faldet *een* Svanekebo i Kampen for Malkværnskansen, nemlig Albert Wolfsen, og forkaste Valeurs Efterretning om de tre faldne som upaalidelig og uvederhæftig Eftertidsoverlevering.

Lad bornholmske Lægmænd foretrække Thurah for Ravn, en Historiker af Zahrtmanns Rang og Betydning bør ikke gøre det. Han bør klart kunne se,

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

at den samtidige Kilde Ravns Bornholms Krønike, der bringer saa uforglemmelige og gribende Samtidsindtryk af Svenskekrigen 1644—45, og hvis Forfatter har staaet i Venskabsforhold til Svanekes og Nexøs Præster, der paa første Haand kunde danne sig en Mening om de Tildragelser, Ravn maaske ikke selv har været Øjenvidne til, bør foretrækkes som historisk Kilde for den eftertidige Beretning hos Thurah, hvis formodede Bikilde, Nexø-Rektoren David Wolfsens Slægtsoverlevering 1748, ikke har givet brugbar Besked, hvis reelle Hovedkilde, Svanekes Overlevering, giver lokalpatriotisk Selvforherligelse og ikke nøgtern historisk Virkelighed. Det er slet ikke de patriotiske Underjordiske, eller med andre Ord I. P. Møllers Sagnopskrift fra 1865, der vælter de to mindre Sten i Malkværnskansen og slæber dem bort, det er den stigende Forstaaelse hos Bornholmerne af, at den samtidige Kilde, Ravns Krønike, naturnødvendigt giver en mere paalidelig Besked om den virkelige Historie end den eftertidige Thurahs Bornholms Beskrivelse. For mig personlig kan de mindre Sten gerne blive staaende, jeg synes, at Svanekesagnet hos Thurah, ligesom Nexøsagnet hos I. P. Møller, som Sagn betragtet er et smukt Sagn; hvad jeg snarere kunde ønske er, at Indskriften paa Albert Wolfsens Sten maatte blive rettet. Jeg synes, at Overlæge Zahrtmanns prægtige Slutningslinier:

End stiger for Nexø Strand
Danmarks Sol over Sø

burde indhugges paa Stenen, men at man saa ogsaa samtidig rettede *„De"* til *„Han"*. Fra Svanekeligstenen og Ravns Krønike ved vi om Albert Wolf-

sen, at han, som det hedder i Zahrtmanns Indskrift,

stred for Konge og Fædreland
og maatte ærligen dø;

men disse to samtidige Kilder kender slet ikke noget til hans to Fæller, det gør kun Thurah 1756.

Jeg skal føje nogle faa Bemærkninger til om I. P. Møllers Sagnopskrift „De underjordiske forsvarer Bornholm," Udgangspunktet for min Syslen med disse indviklede og vanskelige Spørgsmaal. Ligesom jeg har ændret min Opfattelse af Ravns Udtryk, at „Ingen af vores til Modstand fandtes," har jeg ogsaa ændret min Opfattelse af Sagnets Udviklingshistorie. Jeg mener ligesom før, at Sagnets Udspringstid er Tiden efter Bornholms Erobring 1645. Almuen har haft den Opfattelse, at Bornholms Nød under Svenskervældet 1645 var en Følge af Førernes Forræderi. Med Villie havde de ladet Landet Nord for Nexø være svagt besat af Folk, for at det skulde være en let Sag for Svenskerne at erobre Landet. I Tidens Løb krystalliseres Sagnets Motiv, Førernes *svage* Besætning af Stranden til den *svagest mulige* Besætning af Stranden, en enkelt, tilmed gammel Vagtmand. I Tidens Løb smelter et Par andre Samtidssagn sammen dermed: Sagnet om, hvorledes de Underjordiske jog den vældige svenske Flaade (d. 4. Juni 1644, se Ravns S. 77) bort fra Landet, og Sagnet om, hvorledes Underjordsfolket fordrev Svenskerne fra det erobrede Nexø om Natten d. 9. Juni 1645, og den smukke Sagndigtning, vi kender fra I. P. Møllers Sagnopskrift, er blevet færdig. Sandsynligvis er dette sket noget før 1800, da vi i Rønne og Povlskeregnen har Nyudviklinger af Sagnet, ty-

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

deligt præget af Englænderkrigens Oplevelser, hvor det gamle Forrædermotiv fra 1645 er afstrøget, hvor det følgelig er en naturlig Sag, at der kun er en enkelt Vagtmand til Stede i Skansen. Lad mig betone overfor Overlæge Z., at Møllers Opskrift er en god og ægte folkelig Opskrift af Sagnet, der efter mit Skøn ikke bærer Præg af Møllers Læsning, om end den ikke vilde have tabt ved at blive fortalt paa bornholmsk Folkemaal. Møllers Fejl er, at han desværre ikke har meddelt Eftertiden, hvem der er hans Hjemmelsmand for Sagnet, dennes Stand, Alder og Hjemsted, saa jeg derfor kun har indre Grunde til Støtte for min Antagelse, at vi her har en fra Nexøegnen stammende Sagnopskrift, fortalt af en gammel Almuesmand i eller omkring Nexø. Sikkerhed i denne Sag er vist fuldkommen umulig at naa, da Møllers Originalopskrifter desværre er gaaet tabt; i Dansk Folkemindesamling har vi blot S. Grundtvigs Afskrifter af de faa Sagn, I. P. Møller i 1865 havde sendt Grundtvig til Gennemsyn. Lad mig takke min udmærkede Modstander for de for mig nye Oplysninger om de Underjordiske, han ud fra sit langt rigere Kendskab til Litteraturen om Bornholm har kunnet fremdrage. Jeg beklager, at jeg har overset Zahrtmanns Behandling af Bondeveddesagnet i Danske Studier 1925, ellers vilde det have været mig en Glæde at tage Stilling til den, i det mindste henvise til den. Selve Bondeveddenavnets Betydning maa dog sikkert baade Zahrtmann og jeg overlade til en kyndig bornholmsk Sprogforskers endelige Fortolkning — hvad siger Aage Rohmann? — jeg tror slet ikke, at „vedde“ betyder Vætte.

Der er en Ting, jeg gærne til sidst vil fremhæve: det gælder ikke blot for Historikeren om i Kr. Erslevs Aand at benytte *samtidige* Kilder til sin Opfattelse af Fortidens Historie, men det gælder ogsaa om i Søren Kierkegaards Aand at opfatte Datidens optrædende Mennesker *i Samtidighed*, ikke i Eftertidighed. Vi ved, at Bornholmerne i 1658 viste det Heltemod at løsrive Bornholm fra Sverrig formedelst deres Troskabs Skyld til deres Herre Konge og Fædrelandet, som jo paa den Tid befandt sig paa Afgrundens Rand, men denne Viden om Begivenhederne 13 Aar senere havde jo selvfølgelig hverken Danmarks gamle barske Konge i 1645 eller Bornholmerne selv. Vi maa, naar vi vil forstaa Begivenhederne 1645, ganske afstaa fra denne vor Eftertidsviden, og i Fantasien stille os paa Samtidens Standpunkt med den Uvidenhed om Fremtiden, som disse Mennesker har haft, med den Spænding overfor hvad Fremtiden vilde bringe, som de har lidt og levet under. Svanekeborgmesteren Knud Christensen har sikkert $^{9}/_{6}$ 1645 ment, at han havde handlet rigtigt ved at føre sine Folk uskadt fra Malkværnskansen, blot med Tabet af en enkelt lovende ung Mand, hans Feltførers Søn, Albert Wolfsen. Hans Forbliven dær med sin lille Styrke var haabløs imod den over tidobbelte Overmagt med den sikkert langt bedre Bevæbning, tilmed stærkt støttet af Skibenes voldsomme Kanonbeskydning. Det kunde kun blive en Nedslagtning af Mennesker uden Gavn for Bornholm som Helhed og til sikker Ødelæggelse for hans fattige, kuede, men fremadstræbende Hjemby. De kom os jo ikke til Undsætning derovre vestfra; i saa Fald havde det været en anden Sag, saa var der Mening i at

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

kæmpe til det yderste, saa var der Haab om Sejr. Nu hører han og hans Officerer, at Kongen har en helt anden Opfattelse, at de havde gjort Uret ved ikke at tage Kampen op til Trods for dens Forhaandsumulighed, og han og hans Officerer søger da at tilpasse deres Optræden 9. Juni 1645, ikke uberettiget ud fra Samtidens Forhold, til den ny truende Situation uden at gaa Sandheden altfor nær: en af dem havde handlet, som Kongen ønskede, vovet det yderste for at forsvare Landet, og ham dækker de sig da bag, uden fuldt ud at turde tilstaa, at der kun havde været een retfærdig i Israel. Kongen gjorde ikke Ansvar gældende imod Svanekeboerne, der var i de Tider langt større Syndere paa Bornholm end dem i Kongens Øjne, de havde ikke været med i Akkorden med Fjenderne, de havde ikke skrevet nedværdigende Bønskrifter til Admiral Wrangel osv. Vi kan sige, at Svanekeboerne handlede som jævne danske Gennemsnitsborgere, men vi kan ikke med rette paastaa, at de havde handlet som Helte og gjort mere end deres Pligt, det kan vi kun hævde om en af dem, den unge Borgersøn Albert Wolfsen af Svaneke. Vi kan kun glæde os over, at da det næste Gang for Alvor gjaldt, den 8. December 1658, sejrede det Albert Wolfsenske Heltemod over den Knud Christensenske Forsigtighed, da vovede Bornholmerne det store Spring ud i det uvisse, ja haabløse, og Springet lykkedes imod al menneskelig Forventning, saa end Bornholm er Danmarks Ø.

Bornholmskens Stilling blandt de nordiske Sprog.

Af ELLEN NOACK.

LIGE fra den Tid, da jeg satte Bo paa Bornholm, har jeg ofte hørt de Bemærkninger af mine Landsmænd „ovre“: „Bornholmerne taler da en Slags Svensk“ — „Bornholmsk ligner da allernest Svensk.“ Jeg har fra første Færd været klar over, at denne Paastand er urigtig, og at Bornholmerne ikke ynder den. Det har tilskyndet mig til at undersøge, hvordan Bornholmsk staar overfor nordisk Oldsprog, Svensk, Rigsdansk og danske Dialekter. Herved har jeg benyttet de Hjælpemidler, jeg fandt i Espersen: Bornholmsk Ordbog med Indledning af Vilh. Thomsen og Ludvig Wimmer, samt i Valdemar Bennike og Marius Kristensen: Kort over de danske Folkemaal. Paa Opfordring samlede jeg for nogle Aar siden mit Stof til et Foredrag, som jeg holdt ved Foreningen „Bornholm“s Aarsmøde. Da jeg er blevet anmodet derom, leverer jeg det i let omarbejdet Skikkelse til „Bornholmske Samlinger.“ Dette mit Bidrag gør ikke Krav paa egentlig Originalitet; jeg har blot samlet Stof til at gendrive en falsk Opfattelse af bornholmsk Sprog, idet jeg samtidig har søgt de sproghistoriske Oplysninger, der kan læses ud af denne danske Dialekt, og i en Del Tilfælde sammenstillet beslægtede Lydudviklinger under en fælles fonetisk Forklaring.

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

Den Miskendelse af Bornholmsk, der raader blandt adskillige af vore Landsmænd, har maaske delvis sin Grund i, at Skaaningerne er de svenske Statsborgere, man hertillands hyppigst træffer paa. Skaansk er nemlig den Dialekt, som Bornholmsk staar nærmest. Men Skaansk er en dansk Dialekt, hvis Sammenhæng med Dansk er umiskendelig trods den Paavirkning fra svensk Rigssprog, som Skaaningerne siden 1658 naturligt har været undergivet.

For en Del beror den overfladiske Dom om Bornholmsk vist paa, at Øret kun har lyttet til Sprogets Musik. Men Øret har ladet sig bedaare uden Grund. Bornholmsk er i sit Tonelag forskelligt fra Svensk, ja Forskellen er sproghistorisk set endog større end den, der skiller vort Rigsmaal fra Svenskernes. I nordisk Oldsprog har Enstavelsesordene haft et Tonelag, To- og Flerstavelsesordene et andet: i Enstavelsesordene var der kun een musikalsk Tonehøjde, de andre frembød to. Dette Toneskifte findes endnu i Svensk som ogsaa i nogle syddanske Dialekter; i dansk Rigsmaal lever de to Tonelag videre i Skiftet mellem Ord med Stød og Ord uden Stød. Bornholmsk har ikke udviklet noget Stød og heller ikke paa anden Maade bevaret noget Spor af de to Arter musikalsk Accentuering.

Det bornholmske Lydsystem har udviklet sig i Overensstemmelse med danske Lydlove. Rigest Stof for denne Undersøgelse giver

KONSONANTUDVIKLINGEN.

Oldnordisk enkelt p, t og k i Stilling efter Vokal ændredes over hele det danske Sprogomraade, men bevaredes i Svensk. Den danske Ændring bestod i,

at disse tre ustemte Lukkelyd blev stemte Hemmelyd. Den fulde Udvikling p > w (eller v) findes dog kun i Dialekterne; vort Rigsmaal har faaet b, et Overgangstrin, som Skriftsproget havde holdt fast.

on.	sv.	bh.	sj.	
gripa	gripa	griva	griwə	gribe
skip	skepp	šev	sgiw	Skib
bita	bita	biða		bide
mat	mat	mâð		Mad
baka	baka	bâga (og bâqa)		bage
duk	duk	døg (og døq)		Dug (en)

Den oldnordiske Hemmelyd q i Stilling efter Vokal har Svensk udviklet til Lukkelyden g. I Dansk har Lyden tillempet sig efter den foregaaende Vokal. Efter Fortungevokalerne er den selv blevet til en Fortungevokal, som vi kan kalde j (et i, der staar som Medlyd); med i og y er j'et i de fleste danske Dialekter faldet sammen til een Lyd — og saaledes ogsaa i vort Rigsmaal, hvor en q-Lyd dog kan være genindført fra Skriftsproget. Efter Bagtungevokaler er q blevet en Bagtungevokal, som vi kan kalde w (et u, der staar som Medlyd); ved Sammenfald med et u er det vokaliserede q i de fleste danske Dialekter forsvundet; men det konservative Skriftsprog kan have paavirket Rigsmaalet til at genoptage q-Lyden.

on.*)	sv.	bh.	
eiga (og ega)	äga	aja	eje
veg	väg	vaj	Vej
haug (og høg)	hög	håj	Høj
høgri	höger	håjrə	højre
þegja	tiga	taja	tie
(ældre Dansk þiqə)			

*) i oldnordisk Retskrivning bruges g som Tegn for Lyden q.

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

on.	sv.	bh.	
stiga	stiga	staja	stige
bljug	blyg	blåj	bly
magi	mage	mawa	Mave
lag	låg	lâw	lav
skog	skog	skâw	Skov
duga	duga	dâwa	due
suga	suga	sâwa	suge

I adskillige Tilfælde, hvor Bornholmsk overfor Rigsmaalets q har et j eller w, er Lyden udviklet af et k. Naar det q, der i Middelaldersdansk udvikledes af oldnordisk k, fulgte efter en Fortungevokal, blev det paa Bornholm saavel som paa de andre danske Øer ændret videre til j; Jysk beholdt q-Lyden, vort Skriftsprog fastholdt g-Tegnet, og Rigsmaalet har dels q, dels j.

	on.	sv.	bh.	
	eik (og ek)	ek	æj	Eg
	leika (og leka)	leka	læja	lege
	diki	dike	dæjə	Dige
	fikjask	fika	fæjas	slg. nyfigen
	auka (og øka)	öka	öja	øge
	bøkr	böcker	böjər	Bøger
	reyk (og røk)	rök	röj	Røg
ældre Dansk	strykæ	stryka	ströja	stryge

Foran t og s har Bornholmsk udviklet Middelaldersdansk k til j eller w, alt efter den foregaaende Vokals Karakter: lâwt (Lugt), vâwta (vogte), majt (Magt), lajs (Laks), hâwsa < hugsæ (huske).

Foran l og n derimod har Bornholmsk standset sin Udvikling af det oldnordiske eftervokaliske k paa et tidligere Stade end Rigsmaalet.

hnykill	neglə	Nøgle (Garn)
sakna	sagna (sawna)	savne
teikn (tekn)	tægən	Tegn.

Oldsprogets v i Stilling efter Vokal er bevaret i Svensk, men i næsten hele Danmark dialektisk ændret til w (der falder sammen med foregaaende u); Rigsmaalet har i mange Tilfælde genindført v fra Skriftsproget; Svensk har overalt v; Bornholmsk har w, sjældnere v og altid âw < uv.

on.*)	sv.	bh.	
haf	hav	haw	Hav
sofa	sova	sâwa	sove
grafa	gräva	grawa	grave
þufa	tuva	tâwa	Tue
dufa	duva	dâwa	Due

Til vort Skriftsprogs v foran n svarer i Svensk et m. Bornholmsk følger den rigsdanske Udtale:

hamn	hawn	Havn
nämna	næwna	nævne
rämna	ræwna	revne

Oldsprogets Hemmelyd ð har Svensk udviklet til Lukkelyden d. Dansk har dels tabt ð-Lyden, dels bevaret den som ð, dels ændret den til j.

	on.	sv.	bh.	
	biða	bida	bia	bie
	sviða	svida	swia	svie (svide)
	bruð	brud	bruð	Brud
	veðr	väder	vær	Vejr
ældre Dansk	tjuðər	tjuder	törə	Tøjr

*) Retskrivningen har f som Tegn for v-Lyden.

www.vang-hansen.dk

PALATALISERING AF N OG L.

Vort Rigsmaal har kun een Art n-Lyd. Bornholmsk med sine to n-Lyd afspejler delvis Oldsprogets Forhold. Oldnordisk nn, n foran d og n efter t har været udtalt med Tungespidsen mod Overmundens Fortænder. Denne Mundstilling førte i store Dele af Danmark til, at Tungeryggen løftedes mod den haarde Gane, d.v.s. n blev palataliseret og fik saaledes en Bilyd af i. I andre Lydforbindelser udtaltes n med Tungespidsen trukket længere tilbage, hvorved Tungeryggen hævede sig mod den bløde Gane, og der udvikledes ingen i-agtig Klang. De fleste danske Dialekter palataliserede baade nn, nd og tn (nogle af dem udviklede ň videre til en i-Lyd med eller uden Nasalering). Da d'et i nd og t'et i tn forstummede, fik dansk Retskrivning i de fleste Ord nd som Betegnelse for den palataliserede n-Lyd, medens n-Lyden ellers betegnes uden Anvendelee af stumt d. Saaledes har

dansk Skriftsprog:	Ven,	Mand,	Land,	Vand
overfor oldnordisk:	vin,	mann,	land,	vatn
og svensk	vän,	man,	land,	vatn
samt bornholmsk	vin,	maň,	lan,	van.

Som Eksemplerne viser, har Bornholmsk palataliseret nn; nd findes palataliseret efter Oldsprogets i, y og u: biňa < binda. syň < synd, stoň < stund.

Ogsaa Lyden ŋ findes palataliseret i Bornholmsk: læňə < længi (længe), spriňa < springa (springe), tyňa < þyngja (tynge), æňka < enkja (Enke), ryňka < rynkja (Rynke).

Eksemplerne viser, at Ændringen er en Assimilation til foregaaende Fortungevokaler og til j (i) i en følgende Stavelse.

Oldsprogets l-Lyd har forholdt sig som n-Lydene. De fleste af vore Dialekter, saaledes ogsaa Bornholmsk, har palataliseret ll, ld og tl.

Dansk Retskrivning:	Møl,	Trold,	Ild,	Valle
oldnordisk:	mǫl,	troll,	eld,	vatla
svensk:	mal,	troll,	eld,	vassla
bornholmsk:	møl,	tråĺ,	iĺ	vaĺa.

Som Eksemplerne viser, har Svensk bevaret Skellet mellem de forskellige oldnordiske n-Forbindelser og l-Forbindelser; Palatisering af n og l findes ikke i Svensk.

PALATALISERING AF K, SK OG G.

Saa vidt Undersøgelsen hidtil er ført, har de bornholmske Konsonantudviklinger haft deres tilsvarende i Dansk, men ikke i Svensk. En Række Konsonantovergange deler Bornholmsk dog med Svensk uden at have dem tilfælles med Rigsdansk. Det er Palataliseringen af k, sk og g foran trykstærke Fortungevokaler (derunder j).

on.	sv.	bh.	
kenna	känna	ǩæňa	kende
kjot	kött	ǩöð	Kød
skip	skepp	šev	Skib
skjuta	skjuta	šyða	skyde
gjarna	gärna	ǧærna	gerne
gæss	gäss	ǧæs	Gæs
gerði	gärde	ǧârə	Gærde

(sidste Eksempel viser en Ændring af ældre Sprogs Fortungevokal til bornholmsk Bagtungevokal).

Men Palataliseringen af disse Forlyd er ikke Tegn paa noget nærmere Slægtskab mellem Bornholmsk og Svensk. Den er ikke udtrykt i vort Skriftsprog,

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

der væsentlig har formet sig efter sjællandsk Dialekt, men den findes i de andre danske Dialekter, svagere eller stærkere udviklet, og selv rigsmaalstalende Danske udtaler k og g lidt anderledes foran Fortungevokaler end i andre Stillinger; medens disse Lyd ellers frembringes med Bagtungen mod den bløde Gane, drages de af en efterfølgende Fortungevokal lidt længere frem i Munden. I en Række Dialekter gaar denne Assimilation saa vidt, at k og g faar en i-holdig Klang. De fleste jyske Dialekter har kjæn (kende), gjan (gerne); stærkere Palatalisering (lige saa udpræget som den bornholmske) har Vendsyssel og vore sydlige Øer. Fælles for Bornholmsk og Sydøerne er det tillige, at tj (ligesom i Svensk) er lig med det palataliserede k: bh. ǩæra (kære, Tjære), ǩæna (tjene), ǩøk < tjuk (tyk).

En Palatalisering, der er speciel for Bornholmsk og Skaansk, men hverken findes i andre danske Dialekter eller i Svensk, er foregaaet, hvor Oldsproget havde kk, nk, lk, rk, sk og gg i Stilling mellem Fortungevokaler:

tæǩa < þekkja (tække), iǩə < ekki (ikke),
styǩə < stykki (Stykke), sæńǩa < senkja (sænke),
sølǩə < silki (Silke), søsǩən < systkin (Søskende),
marǩə < merki (Mærke), byğa < byggja (bygge),
læğa < leggja (lægge), liğa < liggja (ligge).

DEN STEMTE S-LYD.

Fælles for Bornholmsk og Skaansk er en Konsonant, der ellers ikke findes i nordiske Sprog. Det er det stemte s. Det har udviklet sig af enkelt s med stemte Nabolyd.

gåz, ğæs, ğæzliń < gas, gæss, gæsling (Gaas, Gæs, Gæsling).
muz, møs < mus, myss (Mus i Ental og Flertal).
læza < lesa (læse), læsa < hlessa (læsse).

Resultatet af denne Oversigt over Konsonanterne bliver altsaa: Bornholmsk har deltaget i alle de Lydudviklinger, hvorved Dansk har fjernet sig fra Oldsproget, mens Svensk bevarede et ældre Sprogtrin; det har ikke Del i nogen svensk Lydudvikling, som er fremmed for dansk Sprogomraade; det har ligesom andre danske Dialekter fjernet sig mere fra oldnordisk Lydsystem, end Tilfældet er med vort Rigsmaal — forstaaeligt nok, da Rigsmaalet er paavirket af det konservative Skriftsprog. Enkelte Konsonantovergange har det — sammen med Skaansk — som sine særlige Ejendommeligheder. Dets Nyudviklinger kan give Meddelelser om Oldsprogets Bygning, hvor Rigsmaalet tier; saaledes vidner det palataliserede g i læğa om, at Oldsproget har haft et j mellem g og den tryksvage Vokal, og z—s vidner om det oldnordiske Skel mellem s og ss.

Oplysninger om ældre Sprogforhold kan ogsaa findes i den bornholmske

VOKALUDVIKLING.

I tryksvag Stavelse havde Oldnordisk tre Slags Vokallyd: a, i og u, der i Svensk er bevaret som a, i — e, o. I Danmark er de overalt blevet til ə, undtagen paa Bornholm (med Skaane), der har a svarende til on. a, ə svarende til on. i og u, dog saaledes at a og ə kan have grebet ind paa hinandens Omraader. Foran ń er i bevaret:

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

ǩæňa — ǩæňər < kenna — kennir (kende — kender,
iva — ivən < øga — øgun (Øje — Øjne)
liðiň — litinn (liden)

Lige saa lidt som i Rigsdansk har alle Afledningsendelser det trykløse ə. Bornholmsk har:

velu, ğeru, faru, tølu (villig, gerrig, færdig, taalig).

Svensk har —ig. Det bornholmske u kan være af gammel Oprindelse; den omtalte Afledningsendelse frembyder i Oldsprogene forskellige Vokaltrin; oldnorsk — islandsk Litteratursprog har —ug, Gotisk har —ag. Afledningsendelsen —lig har derimod ogsaa i Bornholmsk i-Lyd: løkəli, sårjəli (lykkelig, sørgelig).

I en Gruppe Ord har Bornholmsk bevaret en tryksvag Vokal, som Rigsdansk har tabt. Det er de Substantiver, der har den oldnordiske Afledningsendelse —ari, —ara: frajara (Frier), syňara (Synder), slajtara (Slagter), tyğara (Tigger). I Svensk ender disse Ord paa —are, men ogsaa Sjælland og vore sydlige Øer har den udlydende Vokal bevaret.

Vidnesbyrd om ældre Sprogtrins Lydforbindelser giver Bornholmsk ogsaa, hvor det gælder

VOKALER I TRYKSTÆRK STILLING.

Vort rigsdanske y svarer dels til Oldsprogets y, dels til dets ju (lange Vokaler). Ogsaa Bornholmsk har denne Udvikling ju > y, men saaledes, at der i en Del Tilfælde føres Vidnesbyrd om det ældre ju. Eksempler er:

ǩyr < þjur (Tyr), ǩiw < þjuf (Tyv),
ǩiva < tjuga (Høtyv), ǩivə < tjugu (20);

thi foran oldnordisk y maatte Bornholmsk have haft

rent t, ikke palataliseret k. Et beslægtet Bevis for ældre ju føres med:

šög < sjuk (syg);

thi š er opstaaet af s + j ligesom den lignende Forlyd i dansk „Sjæl"; y har i dette Tilfælde udviklet sig til en mere aaben Vokal.

Endvidere har Bornholmsk bevaret et Overgangstrin mellem ju og y; det forekommer i Forlydsstilling: jyr < jufr (Yver), jyl < jul (Jul).

I andre Stillinger har Bornholmsk ligesom vort Rigssprog fuldstændigt Sammenfald af ju og y:
lys < ljus, nyða < njuta, by < by, syzla < sysla.

Oldsprogets korte ju er blevet til rigsdansk y (undertiden udtalt ø), men Bornholmsk bærer Vidne om Oldsprogets Forhold:

ǩøk < þjukk (tyk), šoŋa — šøŋa < sjunga (synge),
šøŋka — šoŋka < sjunka (synke).

Svensk har tilsvarende Former: tjokk, sjunga, sjunka. Men nogen specielt svensk Klang faar Bornholmsk dog ikke derved, da danske Dialekter endog saa langt fra Sverige som i det sydlige Sønderjylland har bevaret samme Oldsprogsejendommelighed. Og i sin Udvikling af det lange ju til y staar Bornholmsk sammen med Dansk; Svensk har kun Overgangen af langt ju til y efter l + foregaaende Konsonant, samt efter r, en Overgang, der er ældre end ju > y i andre Stillinger. Bornholmsk bærer et Mærke af denne Aldersforskel:

flåja < flyga < fljuga (flyve)
blåj < blyg < bljug (bly), men
liva < lywa < ljuga (lyve)
ǩiva < ǩywa < tjuga

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

DISSIMILATIONER.

Eksemplerne liva og ǩiva berører en omfattende Lydudvikling, der har fjernet Bornholmsk fra Rigsdansk: yw > iv; Forbindelsen yw kan som Forudsætning have forskellige Lydgrupper i Oldnordisk, som følgende (og foregaaende) Eksempler vil vise.

div < djup (dyb), kriva < krjupa (krybe)
striva < strjupi (Strube), hivən < hypun (Hyben)
stiva < styfa (hugge Grene af) ǩiv < þjuf (Tyv).
Enestaaende er: iva < øga < auga (Øje).

En lignende Lydudvikling er bornholmsk æw overfor rigsdansk øv: præwa — prøve, dæw — døv, klæwa — kløve, stæwla — Støvle. Normalt har denne Nydannelse kun fundet Sted, hvor v-Lyden svarer til et oprindeligt v, ikke, hvor den har udviklet sig af et oldnordisk p:

stöva < steypa (støbe), løva < hlaupa (løbe),
ǩøva < kaupa (købe).

Baade yw > iv og øw > æw er Dissimilationer; i begge Tilfælde har Selvlyden mistet sin Læberunding, hvorved Forskellen mellem de to Nabolyd er blevet større. Som Dissimilationer tolker jeg ogsaa de Tvelyd, Bornholmsk har udviklet af uq, uv, iq og yq: sâwa — suge, râw — Rug, dâwa — due < duqa, dâwa — Due < duva, tâwa — Tue < tuva; taja — tie, staja — stige, dæjə — Dige, fæjas (slg. nyfigen), blåj — bly, flåja — flyve, ströja — stryge. Første Led af Tvelyden har fjernet sig fra sidste Led ved at blive en mere aaben Vokal og i w-Forbindelsen tillige ved at miste Læberundingen. Dissimilation foreligger ligeledes i âw overfor rigsdansk Udtale åu (skâw — Skov < skog), idet å er

en mindre aaben Lyd end â og har bevaret Læberundingen. Svensk har lige saa lidt som Rigsdansk disse Arter af Dissimilation.

OVERGANGE
fra urundede til rundede Vokaler.

I en Del Tilfælde har Bornholmsk den rundede Fortungevokal ø, hvor Rigsdansk har en urundet (e eller æ). I et enkelt af disse Ord er Bornholmsk det konservative Sprog: gløma — on. gleyma (gløma) — sv. glömma — glemme. Men ellers betegner dette bornholmske ø et Skridt længere bort fra det oprindelige, end Rigsdansk har taget. Eksempler er:

lim — løm — Lem; nema — nøma — nemme
missa — møsta — miste; silki — sølǩə — Silke
hreiðr — røða — Rede; hreinsa — rønsa — rense.

I en Del af disse Ord har Bornholmsk faaet sit ø ved Assimilation, under Paavirkning af en tilgrænsende Læbelyd; men en Del af dem henstaar uden Forklaring. Svensk er denne Lydændring ikke, men den findes i nogle danske Dialekter.

I sit Valg mellem a og å forholder Bornholmsk sig i en Række Tilfælde anderledes end Rigsdansk, oftest hvor Udgangspunktet er et oldnordisk kort a. Det oldnordiske lange a udvikledes over hele det danske og svenske Sprogomraade regelmæssigt til å, hvorimod det oldnordiske korte a normalt bevaredes som en a-Lyd. Men visse Konsonantforbindelser har vist Tilbøjelighed til at forlænge den foregaaende Vokal, og et saaledes forlænget a har kunnet udvikle sig til å. Da Forlængelsen ikke er fore-

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

gaaet ens over hele vort Sprogomraade, er hermed forklaret Fænomener som: vâna saj — vaande sig (on. vandask), ål̆ər — Alder (on. aldr), og ligeledes det bornholmske åŋ overfor det rigsdanske aŋ:

låŋ — lang, vråŋ — vrang, gåŋ — Gang,
måŋa — mange, båŋə — bange.

Udviklingen af a til å foran oldnordisk ng deler Bornholmsk ganske vist med Svensk, men tillige med største Delen af det danske Dialektomraade. I enkelte Ord, som mest bruges tryksvagt, er det oldnordiske lange a blevet forkortet, saa Rigsdansk har a; men Bornholmsk og enkelte andre danske Dialekter har ligesom Svensk å: då — da < þá, frå — fra < frá. Skiftet å—â i nogle bornholmske Tillægsord beror paa Længdeforholdene i et ældre Sprogtrins a:

kål̆ər — kâlt < kaldr — kalt (kold — koldt)
låŋər — lânt; vråŋər — vrânt.

Hvor Rigsmaalets å og o har udviklet sig under Indflydelse af et foregaaende w, har Bornholmsk kun delvis fulgt det; afvigende er saaledes vâga og vaga (vaage og vugge); Svensk har vaka og vagga.

MERE ELLER MINDRE AABNE VOKALER.

En Del Vokalforskelle mellem Bornholmsk og Rigsdansk ligger i Aabningsgraden. Bornholmsk kan have den mere aabne og Rigsdansk den mindre aabne Lyd:

mæst — mest < mest, hælsa — hilse < heilsa,
k̆ærk̆a — Kirke < kirkia, veða — vide < vita,
beða — Bid(en) < biti, hoň — Hund < hund,

eller det omvendte kan være Tilfældet:

vin — Ven < vin, jem — hjem (æ-Lyd) < heim.

Den gennemgaaende Tendens i vort Sprog, som det udviklede sig i Middelalderen, er den at aabne de korte trykstærke Vokaler; men denne Tendens krydses ved Indvirkning fra Nabolydene, ved Længdeforhold og Stavelsedeling og krydses forskelligt i de forskellige Dialekter. Dog kan Dialektforskellen have sin Rod i en ældgammel Veksel mellem Vokaler af forskellig Aabningsgrad; saaledes forklares i en Del Tilfælde bornholmsk å overfor rigsdansk u:

bh.	jysk	sv.	
skåð	— skåð	— skott	-- Skud
båð	— båj	— båd	— Bud

Bornholmsk, Jysk og Svensk maa altsaa i Oldtiden have haft samme Vokal i disse Ord.

En Lyd, der er tilbøjelig til at aabne en foregaaende Vokal, er r. Rigsdansk Smerte har mere aabent æ end smelte, Smør mere aabent ö end Søn. Bornholmsk gaar endnu videre i saa Henseende. Foran r findes under visse Betingelser et Fortunge-a udviklet af æ: tvart — tvært, sark̆ — Særk, art — Ært, vardən — Verden (lignende findes i Skaansk og delvis i enkelte andre danske Dialekter). En Aabning af Vokalen og tillige en Forskydning fra Fortungen til Bagtungen er det, at Bornholmsk (samt Skaansk og Nordsjællandsk) foran r udvikler kort ø til å: ğåra — gøre, spåra — spørge < spyrja, mårk̆ — mørk < myrk(jan), tår — tør < þyrr, tårsdu — tørstig < þyrstig(-ug), nårə — nørre < nyrðri, sårja — sørge < syrgja.

PALATALISERING AF VOKALER.

I Behandlingen af Oldsprogets u-Lyd viser Bornholmsk Tilbøjelighed til at drage Bagtungevokaler

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

frem i Munden. Deri ligger Forskellen mellem bornholmsk og rigsdansk langt u. Derpaa beror Fortungevokalen i øg udviklet af Oldsprogets uk (lang Vokal): øga — Uge < uka, bøg — Bug < buk, døg — Dug < duk. Derved forklares ø'et i en Del bornholmske Ord, hvor Rigsdansk har o- eller å-Lyd: gøma — Gumme, tøla — taale (on. þola kan have haft Sideformen þula, slg. boð — Bud). I sin Palatalisering af u-Lyd minder Bornholmsk ganske vist om Svensk, men det gælder ogsaa andre af vore Øbomaal.

OMLYDSVOKALER.

I en Del Tilfælde har Bornholmsk bevaret et Omlydsskifte, der er gaaet tabt i Rigsdansk:

las — læsa < hlass — hlessa (Læs, læsse),
muz — møs < mus, myss (en og flere Mus).

LYDLÆNGDE

er i denne Undersøgelse kun omtalt, hvor Betragtningen af Lydovergangene har gjort det nødvendigt. Hertil føjes blot den Bemærkning, at det snart er Bornholmsk, snart Rigsdansk, der mest trofast har bevaret de ældre Længdeforhold.

ORDBØJNINGEN

har i Bornholmsk bevaret mere af den oldnordiske Formrigdom end i Rigsdansk. I øvrigt er det snart Bornholmsk, snart Rigsdansk, der ved sine grammatikalske Nydannelser har fjernet sig stærkest fra Oldsproget.

NAVNEORD.

Vort Oldsprog havde tre Køn: Hankøn, Hunkøn og Intetkøn. Rigsdansk har forenet Hankøn og Hunkøn i et Fælleskøn (saaledes ogsaa Sønderjysk og for største Delen Østjysk); men Djursland, Vendsyssel og Øerne har bevaret de tre Køn. Bornholmsk har i en Del Ord et andet Køn end det, der vilde svare til det rigsdanske. I nogle af disse Ord har Bornholmsk det oldnordiske Køn, saaledes i Hankønsordene: stâ — Sted, sân — Sand, leð — Led = Ledemod, i Hunkønsordene: sågən — Sogn, næj — Neg, stæwna — Stævne, og i Intetkønsordene: rajn — Regn, trål — Trold, bi — Bi, awl — Avl. I andre Ord har Rigsdansk Fælleskøn i Overensstemmelse med Oldsproget, mens Bornholmsk med sit Intetkøn viser Kønsskifte, f. Eks. saw — Sav, snes — Snes. Svensk har ikke noget Kønsskifte i disse Rækker af Ord.

Skellet mellem Hankøn og Hunkøn er bevaret i de danske Dialekter, der skelner mellem de to oldnordiske n-Lyd. Thi det ubestemte Kendeord, Bestemthedsendelsen og Ejestedordene min, din og sin havde i Ental oldnordiske Hankønsformer med nn, men Hunkønsformer med enkelt n. Svarende hertil har Bornholmsk i Hankønsformerne et palataliseret n som sidste Lyd, i Hunkønsformerne et rent n:

iň arm — armiň — miň arm (Arm)
en båg — bågən — min båg (Bog).

Kønsbevidstheden er i Bornholmsk yderligere holdt vaagen ved den særlige Hankønsform af Tillægsordene.

Navneordenes bornholmske Flertalsdannelse har

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

paa nogle Punkter fjernet sig længere fra oldnordisk Bøjningssystem end den rigsdanske, paa andre Punkter fastholdt det bedre. Han- og Hunkønsord dannede i Oldsproget Flertal paa —ar, —ir og —r; —ar blev til Rigsdanskens Flertalsendelse —e, mens —ir og —r blev til —er. Nogle Afvigelser findes, men betydeligere er Afvigelsen i Bornholmsk, der med faa Undtagelser giver Hankønsordene Flertalsmærket —a og Hunkønsordene —ər. Svensk skelner lige saa nøje som Rigsdansk.

Intetkønsordene havde i Oldnordisk ingen Flertalsendelse, naar bortses fra enkelte særformede Ord som olddansk: øqa — øqun, øra — ørun (Øje og Øre). I vort Rigssprog har mange Intetkønsord antaget Flertalsendelse, mens Bornholmsk saa at sige er blevet staaende paa det oldnordiske Stade: huz, træ, tâg, fâð, lan, bor, šev, haw (Huse, Træer, Tage, Fade, Lande, Borde, Skibe, Have.

Bestemthedsendelsens bornholmske Flertalsformer svarer lige saa vel som dens Entalsformer lydlovsmæssigt til de oldnordiske. Han- og Hunkønsordenes —na har udviklet sig af —na og —nar, hvortil ogsaa Rigsmaalets nə paa sin Vis lydlovsmæssigt svarer: armana — sâgərna (Armene, Sagerne). I Intetkøn Flertal havde Oldnordisk Bestemthedsendelsen —in, der lydlovsmæssigt udvikledes til —ən, som bevaredes i Bornholmsk, mens Rigsdansk har forlænget denne Bestemthedsendelse med en udlydende Vokal: âwsən, lysən < o̤xin, ljusin (Aksene, Lysene). Ved Nydannelse har de Han- og Hunkønsord, hvis Flertalsendelse ved Lydudvikling er forsvundet, i Bornholmsk faaet Intetkønsordenes Bestemthedsendelse til Flertallet: mæñən, møsən, ğæsən (Mændene, Musene, Gæssene).

I sin Behandling af Intetkønsordenes Flertal har heller ikke Svensk bevaret Oldsprogets Forhold saa godt som Bornholmsk. Ganske vist hedder det f. Eks. skepp — skeppen (Skibe, Skibene); men Intetkønsord, der ender paa Vokal, har faaet Flertalsendelsen —n og dertil Bestemthedsendelsen a;

sv.	bh.	
stycken - styckena,	støk̆e - støk̆ən,	Stykker, Stykkerne
äpplen - äpplena,	æblə - æblən,	Æbler, Æblerne.

TILLÆGSORDENE.

Tillægsordenes stærke Bøjning havde i Oldnordisk Nominativsendelsen —r for Hankøn Ental. Denne Endelse har Bornholmsk og Skaansk bevaret, mens den er bortfaldet i de andre danske Dialekter og i Rigsdansk saavel som i Svensk. Den er dog i Bornholmsk-Skaansk blevet til en Hankønsendelse for Ental i Almindelighed, anvendes altsaa i hvilket som helst Sætningsled, undtagen hvor Tillægsordets svage Bøjning er den brugelige:
haň e šögər, nærvösər; hon e šög, nærvös; hon hâr iň graňər sykəl, ən graň stâwa (han, hun er syg, nervøs; hun har en fin Cykle, en fin Stue). —

I en Del oldnordiske Tillægsord faldt Nominativs-r sammen med Stammens Endekonsonant, dannede f. Eks. sammen med n et nn. Hvor dette skete i tryksvag Stavelse, fik Bornholmsk Hankønsformer, hvis Kønsmærke er Palatalisering af n: dâwiň, najiň (doven, nøgen).

STEDORD.

Mere konservative Former end de rigsdanske er bornholmsk jâ (on. jak, sv. jag: jeg), hanəm (on.

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

hanum — honum, sv. honom: ham). Endvidere er der de afvigende Genitivsformer: hæňa, dåra (< hennar, þeirra), som dog fortrænges af de nyere Former hæňəs, dårəs, der er Nydannelser ligesom de rigsdanske Former: hendes, deres. Dertil kommer de Stedordsformer, der fæstes som Endetillæg til Udsagnsord: jâ sâň, såna (jeg saa ham, hende); disse Tillæg er udviklet af oldnordiske Akkusativformer. Nydannelser er vås (os), en gængs dialektisk Form med v fra Nominativ og Genitiv, endvidere de forlængede Genitivsformer vårəsa, jærəsa, jærəsəs, hansa, hansəs, dåresa. Med Hensyn til Vokalen har dåm, dårəs fjernet sig mere fra Oldsprogets þeim. þeirra end de rigsdanske Former dem, deres; Bornholmsk deler denne Udvikling med nogle danske og svenske Dialekter. Nydannelser er fremdeles Flertalsformerne af nogen og ingen: någəna (nâna) og iňəna, samt Intetkønsformen iňəð. Heller ikke de rigsdanske Former dækker her lydlovsmæssigt de oldnordiske; i saa Fald skulde de have lydt: nogre, inge og Intetkøn ikke (der lever videre som Biord). Svensk har några, inga, intet og inget. Ved Nydannelse er endelig anra brugt som bestemt Ental: den anra bågən (den anden Bog); saaledes ogsaa i Svensk: den andra boken, samt i Skaansk.

UDSAGNSORD.

I Udsagnsordenes Tidsbøjning er det snart Bornholmsk, snart Rigsdansk, der viser nærmest Tilknytning til Oldsproget. At et oldnordisk stærkt bøjet Verbum er gaaet over til svag Bøjning, er et endnu hyppigere Fænomen i Bornholmsk end i vort Rigssprog; Eksempler er: slivaða — sleb, snæjdə — sneg,

svæjdə — sveg, stajdə — steg, ströjtə — strøg. Enkelte af disse Ord har i Svensk svag Bøjning). Bornholmsk taja — tajdə — tajt (tie — tav — tiet) svarer lydlovsmæssigt til Oldnordisk, men ikke til Svensk.

En stor Del tostavelsede svagt bøjede Datidsformer er bevaret i Bornholmsk, hvorimod Rigssproget har nydannet trestavelset Datid; Eksempler er:

lævdə — lifði — levede, sajldə — sigldi — sejlede
plåjdə — pløgði — pløjede, væstə — hvessti — hvæssede
bygdə — bygdi — byggede, sæň(ǩ)tə — senkti — sænkede
næňdə — nendi — nænnede, fæňdə — fengði — fængede
tårdə — þyrði — tørrede, vætə — vætti — vædede
væntə — vænti — ventede, ševtə — skipti — skiftede
hetə — hitti — hittede, ønstə — ynskti — ønskede

Derimod viser Bornholmsk Nydannelser i Eksemplerne: ælstə — elskaði — elskede, kâstə — kastaði — kastede. (Med sit kaĺaða — kaĺað følger Bornholmsk Oldsproget). Bornholmskens relative Forkærlighed for den korte Datidsendelse viser sig ogsaa i, at det næsten altid er den, de Verber har faaet, som er gaaet over fra stærk til svag Bøjning: hogdə — huggede, læjtə — legede, öjtə — øgede, âgtə — agede, lâðə — ladede m. fl. Eks. I Valget mellem tostavelset og trestavelset Datid er der delvis Overensstemmelse med nogle andre danske Dialekter og med Svensk.

Hvor Oldsproget i Datid havde Endelsen ði efter r i Stammen, har Bornholmsk delvis Datidsendelsen ə og følger derved den danske Lydlov, at ð forstummede efter r. Samme Ejendommelighed findes i nogle andre danske Dialekter, mens Rigsdansk har Endelsen —te og Svensk —de; saaledes: rörə — rørte,

www.vang-hansen.dk

förə — førte, hörə — hørte, lærə — lærte, sporə — spurgte, smorə — smurte. (Sammenlign hermed Rigsmaalets Udtale af gjorde og delvis af turde og burde).

Lydforhold, hvorved bornholmsk stærk Verbalbøjning afviger fra den rigsdanske, skyldes ikke alle sammen lydlovsmæssige Udviklinger; en Del beror paa Analogi. Saaledes har såðəð (siddet) sin Vokal fra Datid Flertal såðə (on. setit — sâtu), og hermed kan sidestilles gåðəð — gidet (on. getit), åðəð — ædt (on. etit). Fortidsformerne lev — levəð (løj — løjet) er nydannet til Nutidsformen liva efter Mønstret: riva — rev — revəd, og samme Art Nydannelse foreligger i kriva — krev — kreveð. Nogle Verber har omdannet Vokalen i Datid Ental efter Flertalsformen: dråk (drak), jålp (hjalp), skåd (skød). Adskillige stærkt bøjede Verber, som i Rigsdansk har en nydannet (enstavelset) Fortids Tillægsmaade, har i Bornholmsk bevaret Tostavelsesform fra Oldsproget; Eksempler er: skåðəð, græðəð, beðəð, sleðəð, brøðəð, fløðəð (skudt, grædt, lidt, slidt, brudt, flydt). I eet Tilfælde har Bornholmsk opgivet Tostavelsesformen, mens Rigsdansk har beholdt den: haň hår falt (han er falden el. faldet). Svensk har overalt tostavelset Fortids Tillægsmaade af de stærkt bøjede Verber.

Bornholm og Skaane har bedre end det øvrige danske Sprogomraade bevaret den oldnordiske Rigdom af Verbalformer. Allerede i Middelalderen har Talesproget i det øvrige Danmark opgivet Flertalsformerne, som Skoleretskrivningen møjsommeligt har fastholdt tilAar 1900. Bornholmsk (saavel som Skaansk og Svensk) overholder endnu delvis Forskellen mellem Ental og Flertal: haň kåmər, di kåma (han, de kommer).

Af Oldsprogets Personbøjning har Bornholmsk (og enkelte andre danske Dialekter) endnu Rester i Særformer for 2den Person Ental: estu, kaňstu, måstu, vastu, tâwstu, såstu, lâstu, sâstu (er, kan, maa, var, tog, saa, lagde, sagde du). Sammenlign gammeldags Rigssprog: du est, kanst, vedst, bødst — og Mundheldet: fikst du Pæren, Sakaris.

Sine — vistnok uddøende — Særformer for 2den Person Flertal har Bornholmsk tilfælles med Svensk, ogsaa Oldsvensk, samt ældre Skaansk. Deres Særmærke er Endelsen n (ən, an). Hvor en saadan Verbalform stod foran sit Grundled, har den bevirket, at Stedordet har antaget Forlyden n (ved en Overtrækning af Verbets Slutlyd); såni (ɔ: sån i) er blevet skilt så ni, og I er saaledes blevet til ni.

Bydemaadens Ental er som i Oldnordisk og i Svensk tostavelset for de Verber, der har trestavelset Datidsform: bia lid, vâra daj (bi lidt, var dig).

ORDFØJNING.

Fælles med Skaansk, Svensk og Nynorsk har Bornholmsk et Par Ordføjningsejendommeligheder, hvori det afviger fra Rigsdansk. — Som Hjælpeverbum bruges hâ overfor det rigsdanske være: haň hår bleð, hår kåmeð saj (han er blevet, er kommet sig). — Et Navneord med bestemt Artikel foran tilføjer dog Bestemthedsendelsen: dæň viða rosan, di anra huzən (den hvide Rose, de andre Huse).

SLUTBEMÆRKNINGER.

Undersøgelsen af Ordbøjning og Ordføjning formaar da ikke at udviske det Billede, der i Lydsystemet tegner sig af Bornholmsk som en dansk Dialekt. Overensstemmelse mellem bornholmske og

www.vang-hansen.dk

svenske Bøjningsformer betyder normalt en lydlovsmæssig Fortsættelse af de oldnordiske Former, og tillige viser Bornholmsk i Sammenligning med Svensk sin særlige Konservatisme og sine særlige Nydannelser i Udviklingen af Bøjningssystemet; kun i et Par Bøjningsforhold er der paavist en Særudvikling, der er fælles for Skaansk, Bornholmsk og Svensk. De to Ordføjningsejendommeligheder, som Bornholmsk og Skaansk deler med Svensk, har vid Udbredelse: findes ogsaa i Nynorsk. Lidt mere Hold for en Tilknytning til Svensk kunde man faa ved en Sammenligning af Ordforraadet. Bornholmsk har optaget en Del svenske Gloser. Det har det nære Samkvem naturligt maattet medføre, ligesom de hensvundne Aarhundreders Forbindelse med den tyske Østersøkyst har tilført Bornholmsk nogle nedertyske Laaneord, som Rigsdansk ikke kendes ved. Hovedmassen af de Gloser, som Bornholmsk har forud for Rigsdansk, er dog enten lokale Dannelser eller olddansk Arvegods, der delvis genfindes andetsteds i Danmark. Ogsaa ved sit Ordforraad er og bliver Bornholmsk da en dansk Dialekt.

FORKORTELSER OG TEGN.

on.: oldnordisk
sv.: svensk
bh.: bornholmsk
sj.: sjællandsk
<: udviklet af
>: udviklet til

I de bornholmske Ord betegner den sædvanlige a-Type den fremskudte a-Lyd, å den tilbagetrukne a-Lyd.

Fra Bornholms Museum.

Ved TH. LIND.

1. EN HELLERISTNINGSSTEN.

I Januar 1931 meddelte Gaardejer *H. Hansen,* Lille Myregaard i *Nylarsker,* Bornholms Museum, at han ønskede den Helleristningssten, som laa paa hans Mark[1]), fjernet, da den laa i Vejen for Markarbejdet. Han gav Museet Lov til at flytte Stenen til Udkanten af en nærliggende Lund, eller hvor det ønskede den anbragt. En Undersøgelse af Stenen viste imidlertid, at det var ugørligt at flytte den; den var 3,40 m lang, ca. 2 m bred og havde en Tykkelse af i hvert Fald 1,30 m; en Flytning vilde koste meget mere, end det var muligt at skaffe til Veje. Under Museumsinspektør *C. Neergaards* Besøg paa Stedet den 17. April 1931 blev det da bestemt — da en Fredning af Stenen paa dens Plads var uopnaaelig, en Flytning umulig, og en Afflækning af hele Overfladen og dennes Flytning vilde koste ca. 1000 Kr. — at prøve paa at sprænge det Stykke ud af Stenen, som det især gjaldt om at sikre mod Ødelæggelse: den falliske Mandsfigur, og flytte det til Bornholms Museum. For det Tilfælde, at en Sprængning skulde medføre Figurens Ødelæggelse, lod Museet først tage et Aftryk af den i Matricepap, og derefter tog Fa-

[1]) Vedel: Bornholms Oldtidsminder og Oldsager. (1886). S. 301, Nr. 11.

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

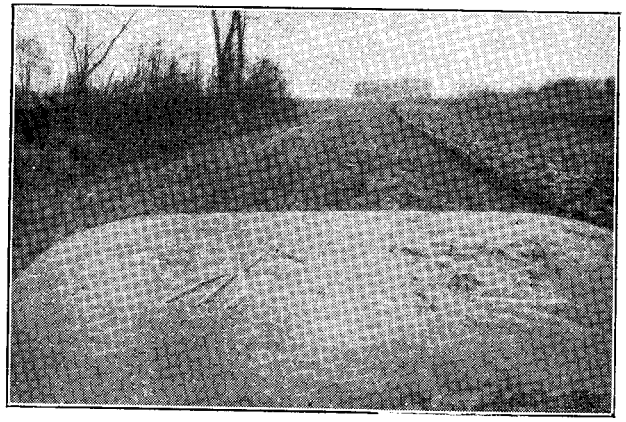

Anders Hansen, fot.

brikant *H. Hjorth* for Museet en Afstøbning af Figuren og dens Omgivelser i Gips, saa at det blev muligt at fremstille en Gipskopi af Stenen. Sprængningen lykkedes imidlertid fuldt ud efter Ønske, og en Blok af 1,58—1,70 m's Længde, 0,74—1,08 m's Bredde og ca. 0,35 m's Tykkelse kunde køres til Museet, hvor den blev anbragt i Haven. Omkostningerne ved Stenens Sprængning og Flytning bares af Nationalmuseets 1ste Afdeling, Foreningen Bornholm og Bornholms Museum.

Saaledes reddedes den eneste Menneskefigur, der findes i en bornholmsk Helleristning. En anden paa en Klippeflade ved Allinge blev i 1880'erne ødelagt ved Bortsprængning (afbildet i Vedel: Bornholms Oldtidsminder og Oldsager. (1886). S. 51). Og andre Menneskefigurer kendes ikke paa Stene herovre.

Den bevarede Figur er ca. 1 m lang og meget primitiv i sin Form. Linierne har en Bredde af omtr. 2 cm og en Dybde af indtil 5 mm. Paa Stenen var der iøvrigt paa hele Overfladen skaalformede Fordybninger og nogle Fordybninger af langstrakt Karakter. Heraf er en Del bevaret paa den udsprængte Blok, bl. a. en Fordybning paa 17 cm's Længde og 4—5 cm's Bredde og skaalformede Fordybninger, hvoraf en har en Diameter af 6 cm og en Dybde af 1 cm, en anden er $1^1/_2$ cm dyb.

Hosstaaende Billede gengiver et Amatørfotografi, der blev taget i Januar 1931, mens Stenen laa paa sin Plads i Marken. Naar Ristningerne fremtræder saa tydeligt derpaa, skyldes det, at Stenen før Fotograferingen var blevet overhældt med Kalkvand.

2. EN GENFUNDEN STUMP AF EN RUNESTEN.

Det Brudstykke af en Runesten, der er afbildet paa omstaaende Side, blev fundet 1881 i et Gærde i Langedeby i *Bolsker*. Ejeren overgav det til Lærer *J. A. Jørgensen,* som 1882 sendte det til Professor *Wimmer,* der da opholdt sig i Rønne. Prof. Wimmer kom til det Resultat af sin Undersøgelse af Stenen, at den hørte sammen med et andet Brudstykke, der var indmuret i Bolskirkes Vaabenhus, og ønskede dette Brudstykke indmuret samme Sted[1]). Dette kunde imidlertid ikke ske da, og saa forsvandt Stenen; ingen vidste, hvor den var bleven af, — før i Begyndelsen af 1932.

Da fandt man paa Bornholms Museum ved en Gennemgang af en Stensamling af ornamenterede Sten fra de i 1880'erne og 1890'erne nedbrudte bornholmske Kirker mellem disse en Stump af en Runesten, og den blev genkendt som den i 1882 forsvundne Stenstump fra Langedeby. Stensamlingen

[1]) Wimmer: De danske Runemindesmærker. III. (1904). S. 259.

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

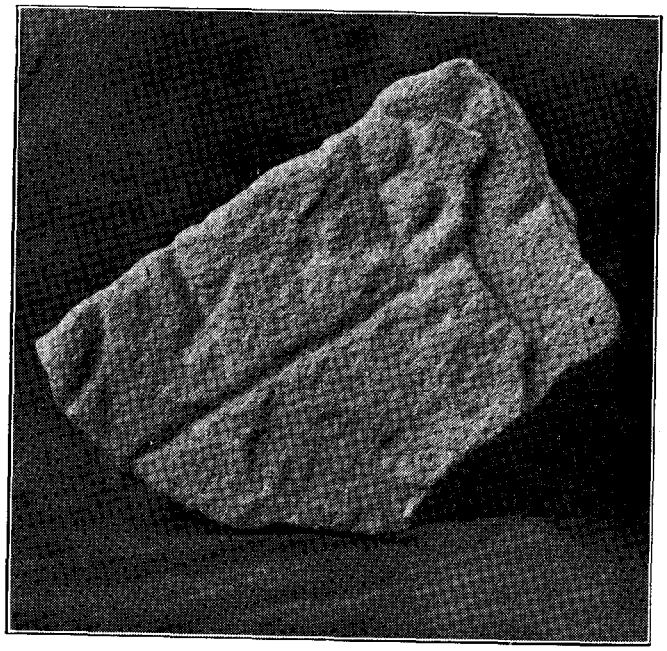

H. P. Holm, fot.

er bragt til Museet af afdøde Professor *Mathias Bidstrup*, der igennem Aarene under sin Virksomhed med Restaureringen af bornholmske Kirker havde samlet den. Hvordan Professor Bidstrup har faaet fat i Runestenstumpen, har han ikke efterladt sig nogen Optegnelse om, og Museets Protokoller har ingen Oplysninger derom, men Professor Bidstrup har været opmærksom paa Runestenen; paa en Seddel havde han anført en Tydning; men der er ikke Angivelse af, at han har vidst, Brudstykket var Langedestenen.

Stenen er 23 cm lang, 16 cm bred og 6,5 cm tyk. Den er af en ret haard Sandsten, der efter *P. Thorsens* Udsagn findes ved Slamrebjerg i Bolsker.

Indskriften er tydelig, men indeholder kun Bistaven af k-Runen, a-Runen, et Punkt som Skilletegn og b-Runen, det hele paa en tydelig Rammestreg.

Navnet „Langedestenen" er for Resten ikke godt; Stedet, hvor Stumperne er fundet, hedder „Langedeby" og ikke „Langede"; Stenens Navn burde derfor være „Langedebystenen".

Det genfundne Brudstykke opbevares paa Bornholms Museum.

3. HELLIG-TRE-KONGERS-STJERNEN.

„Bornholms Avis" for 5. Januar 1889 har følgende værdifulde Oplysninger om den gamle Skik at gaa i Optog gennem Rønne Gader Hellig-tre-Kongers-Aften:

„Mange af vore ærede Læsere ville endnu mindes den gamle, folkelige Høitideligholdelse af Hellig-tre-Kongers Aften, de saakaldte *„Stjernesangeres"* Optog. Rollerne gaves af voxne Mænd, der klædte sig i en eventyrlig Dragt og forsynet med en lysende Stjerne, der bares frem af Hovedmanden, droge fra Hus til Hus under Afsyngelsen af passende Sange.

Iaften for 50 Aar tilbage gik „Stjernesangernes" Tog gjennem *Rønne* Gader. Nu afdøde Skomager *M. P. Bidstrup* bar Stjernen. De østerlandske Vise, der ledede af Stjernen kom til Jesus i Bethlehem, fremstilledes af de nu ligeledes afdøde Rønneboere, Smedemester *Chr. Holm* og Malermestrene *O. Boss* og *Carsten Boss*. Derefter fulgte 12 af Byens ansete Borgere, der skulde fremstille de 12 Apostle. De bare Begfakler, vare udklædte i Fantasidragt og sang Salmer til Musik af Orchester, der ledsagede Toget.

Disse Fremstillinger ere forlængst ophørte over-

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

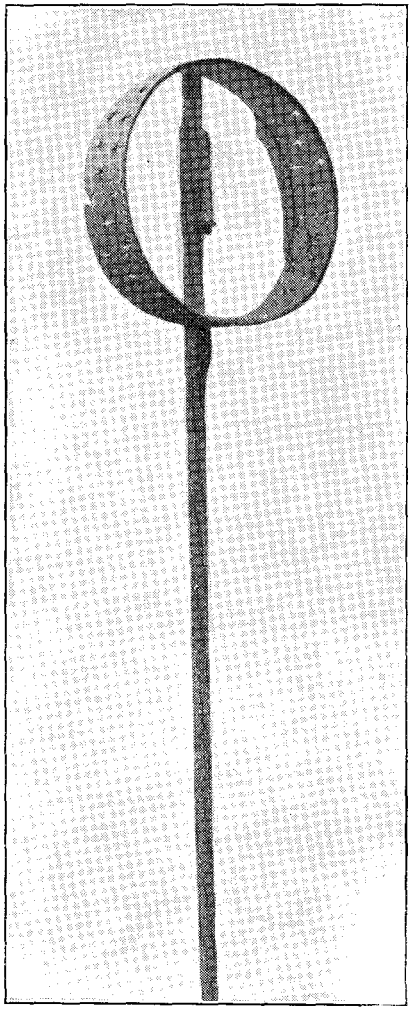

H. P. Holm, fot.

alt, fordi de siden ofte udartede til høist anstødelige Narrestreger og der for vakte Forargelse."

Denne Beretning, der fremkom uden Mærke eller Underskrift, er delvis citeret (ikke helt korrekt) af *Ph. R. Dam* i hans „Folkeliv og Indstiftelser paa Bornholm". (1895). S. 14, og *M. K. Zahrtmanns* Omtale af Skikken i „Rønne By og Borgere".(1927). S. 24 synes at bygge paa den. Den er vistnok den eneste Kilde, vi nu har til Kundskab om Skikken i Rønne. Mundtlig Tradition kendes ikke, saa denne Maade at fejre Hellig-tre-Kongers-Aften paa er rimeligvis ophørt ved forrige Aarhundredes Midte.

Morsomt er det da, at selve *Hellig-tre-Kongers-Stjernen* er blevet bevaret. Den kom til Bornholms Museum i dettes første Tid i 1890'erne, men det kan ikke af Museets Protokoller ses, hvor den har været opbevaret i de mange Aar. Som Billedet viser, bestaar den af en 180 cm lang Stang, paa hvis ene Ende der er anbragt en 13 cm bred Ring af 4 mm tykt Træ. Ringen er 48 cm i Diameter, og i dens Midte er et Lys anbragt foran en Jernplade paa Stangen. Fortil er Stjernen lukket med en Glasplade, bagtil er der blot Rester af en 2 cm bred Trækant langs Randen.

Kun ganske faa Hellig-tre-Kongers-Stjerner er bevaret her i Landet, saa Museets „Stjerne" er en Sjældenhed.

4. EN BAVN.

Omkring 1870 lod Amtmand *E. Vedel* tage Fotografier af bornholmske Bautastene og andre Oldtidsminder. Ved den Lejlighed blev ogsaa det Fotografi, som er gengivet her, af Bautastenen paa en Høj paa *Vældensgaards* Mark i *Nyker* (Matr.-Nr. 3 a) taget, og derved fik vi det eneste Fotografi, der kendes, af en bornholmsk Bavn. Det har aabenbart ikke været Meningen at fotografere Bavnen; Stenen staar i Centrum af Fotografiet (det er beskaaret i Gengivelsen her), og den ene Støtte er ikke kommet med paa Fotografiet. Men heldigvis stod Bavnen saa nær ved Stenen, at der dog kom saa meget med af den, at Billedet giver en klar Forestilling om, hvordan en Bavn saa ud.

I Efteraaret 1876 blev Bavnen revet ned. Den havde da staaet der i „flere Menneskealdere", skriver *J. A. Jørgensen* 1876 i sine „Bemærkninger til et

www.vang-hansen.dk

G. Stöckel, fot.

antikvarisk Kaart over Nyker Sogn paa Bornholm"[1]). Allerede i Begyndelsen af 1820'erne ønskede Landinspektør *N. Lund* den revet ned. Han siger derom i sin „Beskrivelse af Mindesmærker og Oldsager o.s.v."[2]): „Paa den nordre Side af Bautastenen, lige op til samme er opreist et Baun af tørre Riis. Ved flere saadanne Bauners Afbrændelse under Krigen, er Stenen meget skjørnet og hensmuldret og vil ved Fortsættelsen heraf snart forsvinde. — Gid Baunen maatte flyttes til et andet Sted!" Den blev dog ikke

[1]) Manuskript i Bornholms Museum. [2]) Manuskr. i Nationalmuseet, Afskrift i Bornh. Mus., skænket det af Amtmand Vedel, der i 1869 lod Afskriften tage.

flyttet, men sikkert heller ikke tændt ret ofte, før J. A. Jørgensen i Forening med Ejeren i 1876 tog den bort, da den „tildels skjulte Bautastenen"[1]).

Denne Grund til at fjerne Bavnen vilde vi sikkert ikke godkende i vore Dage. Fotografiet synes at vise, at de to — Stenen og Bavnen — maatte have kunnet forliges om Pladsen paa Højen; men Tiden var ikke stemt for at bevare Bavnene. De brugtes ikke mere, saa fjernedes de. I 1ste Udgave af sin Bog „Bornholm" (1879) skriver *P. Hauberg* (S. 8): „Endnu for faa Aar tilbage kunde den Reisende see Bauner, Fortidens Ufredssignaler, kneise trindt om paa Høiderne; paa nogle ophobede Stene lagdes en Bunke Kvas og Tjørn, rede til at tændes ibrand; fire Pæle, foroven forbundne ved to korslagte Tverstykker, holdt sammen paa det Hele. Baunerne fredes nu ikke mere og ere paa en enkelt Undtagelse nær ganske forsvundne". I den 2den Udgave (1887) hedder det (S. 13): „Baunerne fredes ikke mere og ere nu vistnok alle forsvundne", og i 3dje Udgave (1894) S. 15: „Baunerne ere nu forsvundne overalt paa Øen". I alle tre Udgaver har Hauberg en af Forfatteren selv tegnet Tegning af en Bavn, der giver et godt Billede af Bavnen og dens Virkning i Landskabet.

Vedel angiver Stenens Højde til 3 Alen og 6 Tommer, og som Billedet viser, har Bavnen haft omtrent samme Højde; Kvasbunken rager godt halvvejs op imellem Støtterne.

[1]) J. A. Jørgensen i omtalte Manuskript.

www.vang-hansen.dk

Bornholmske Samlinger, Enogtyvende Bind, Rønne 1932

5. TO GAMLE DOKUMENTER.

I December 1831 fik Bornholms Museum af Frøken *Dorthea Margrethe Møller* i Allinge, Datter af den i 1891 afdøde Bagermester, tidligere Urmager *I. P. Møller,* foræret hendes Faders Lærekontrakt og Borgerbrev. Baade som et Minde om Forfatteren til „Vâutehorrinj" og „Halstöddinj" I. P. Møller, „en ved sin usædvanlige Begavelse og alsidige aandelige Interesse mærkelig Mand"[1]), og fordi de giver et morsomt Indblik i Datidens Haandværkerforhold, aftrykkes de to Dokumenter her.

1.

[Udskrift:] Denne Lære Contrakt er imellem Urhmager, August Peter Hansen, og Lære Dræng, Jens Peter Povlsen. 1833.

Vi underskrevne, jeg *August Peter Hansen,* Uhrmager boende i *Rønne* Nørreqvarteer paa den ene, og jeg *Paul Pedersen Møller* boende i Vestreqvarteer paa min Søns *Jens Peter Paulsens* vegne paa den anden Side, have nedenstaaende Dato sluttet efterskrevne Lærecontrakt. —

1., Jeg *August Peter Hansen* antager ovennævnte Dreng, *Jens Peter Paulsen* paa 16de Aar gammel i Lære hos mig, og lover i 5 Aar, siger Fem Aar beregnet fra 24de Juni sidstleden af, at lære ham Uhrmager Professionen, saaledes, og saa godt, at han efter holden Læretid skal være en duelig Uhrmager, saafremt han selv vil være flittig og agtpaagiven og han forøvrigt findes duelig til at modtage Lærdommen. —

[1]) Vilh. Thomsen og Ludv. Wimmer i Espersen: Bornholmsk Ordbog. (1908). S. XX.

2.) I Læreaarene forsørger jeg Drengen med forsvarlig god og sund Føde, saa giver jeg ham de 4re sidste Læreaar, Natteleie og Reenlighed, og endelig giver jeg ham 4rb siger Fire Rigsbankdaler Sedler aarlig, der af mig udredes til hvert aars 24de Juni, hvilken bør erlægges første gang til 24de Juni 1834. —

3., Herimod indestaar jeg *Paul Pedersen Møller* for, at min Søn *Jens Peter Paulsen* skal for *August Peter Hansen* udstaa den forbeskrevne Læretid, samt vise sig hørig og lydig, ikke alene imod sin Læremester og hans Kone, men endog mod enhver der paa deres Vegne have ham noget at befale, villig forrette alt hvad der befales ham, om endskjønt det Professionen er uvedkommende, og ej undvige Mesterens Huus Nat eller Dag uden Mesterens Tilladelse og for øvrigt at han skal i enhver Henseende opføre sig som en brav og retskaffen Læredreng. —

4., Jeg *Jens Peter Paulsen,* som endnu er umyndig forpligter mig, saavel medens jeg er umyndig som naar jeg bliver mindreaarig, at rette mig efter det foranførte.

Saaledes er denne Contrakt mellem os oprettet og til Sikkerhed for dens ubrydelige Efterkommelse, have vi den i 2de Vidners Overværelse underskrevet.

Rønne, d 13de Juli 1833. —

Til Vitterlighed	Augus P. Hansen.
Niels Pedersen.	Povl Pedersen Møller.
Lars Pedersen.	Jens Peter Povlsen Møller.

www.vang-hansen.dk

Drengen *Jens Peter Pouvelsen,* haver efter denne omstaaende Lærecontragdt udstaaet sine Lære Aar hos mig underskrevne, — og i samme Tid haver han opført sig Troe Lærvillig og Flittig, og ved min undervisning og ved sin udmærgede Flid og Gode nemme anbefal[er] jeg ham herved som en Duelig Uhrmager i hvor han motte søge sidt Brød, det bevidnes af mig *August Peter Handsen.*

Rønne, d: 24 Juni 1838.

2.

Janus Andreas Garde, Kongelig Mayestæts Krigsraad, Byefoged i *Rønne* og Herredsfoged i *Bornholms* Vesterherred;
og
Johan Peter Gorm, Kongelig Mayestæts Cancelliraad, Byeskriver i *Rønne* og Herredsskriver i *Bornholms* Vesterherred;
gjøre vitterligt:

At Aar 1845 d 20 *Oct:* compareredе for Raadstueretten Uhrmagersvend *Jens Peter Poulsen Møller,* 27 Aar gammel, født i Østermarie Sogn, som fremlagde en Attest fra Uhrmagerformændene om at han har forfærdiget det befalede Mesterstykke, hvorefter han begjærede at blive antagen som Borger og Uhrmagermester i *Rønne,* og da der saaledes Intet er til Hinder for Comparentens Forlangende, blev bemeldte *Jens Peter Poulsen Møller,* efterat have aflagt sin corporlige Eed med Formularen „saasandt hjelpe mig Gud og hans hellige Ord" paa at være

Hans Majestæt Kongen huld og tro, Øvrigheden hørig og lydig og troligen at opfylde de ham som Borger paaliggende Pligter, antagen som Borger og Uhrmagermester i *Rønne,* med de en Kjøbstædborger i Almindelighed og *Rønne* Borger i særdeleshed tilkomne Rettigheder.

Til Bekræftelse under vore Hænder og Stadens Segl.

J: A: Garde. *J. P. Gorm.*
(L. S.)

www.vang-hansen.dk